

The Impact of Relations Between the Government and Productive Forces on the Failure of Industrialization During the Naser al-Din Shah Qajar Era

Ghasem Khorami*

Abstract

The first serious effort toward industrialization in Iran and the establishment of factory-based production began during the reign of Naser al-Din Shah Qajar (1848–1896). However, measures such as mineral exploration and extraction, the establishment of military and civilian industrial units, and investments by the state, private individuals, and foreign entities failed to result in industrialization or increase the share of the industrial sector in Iran's economy. Despite the global trend toward industrialization during the second half of the 19th century, Iran did not industrialize. Using library-based research methods and an institutional approach, this article analyzes the failure of industrial development during this period through the lens of Frederick List's *National Economy* model. Specifically, it examines the nature of the relationships between the state and productive forces, including landowners, merchants, and industrialists. It argues that the Qajar government's incomplete understanding of the nature of global industrial transformations, coupled with a lack of alignment between the government and productive forces, hindered Iran's ability to strengthen its national productive capacity. This failure ultimately obstructed the growth, competitiveness, and sustainability of the country's nascent domestic industries. The question of how to effectively support domestic industries to enhance national productive capacity remains a fundamental issue in Iran's economy to this day.

* PhD in Political Science, Tarbiat Modares University, Assistant Professor of Institute For Trade Studies and Research, khorami.ghasem1395@gmail.com

Date received: 22/01/2024, Date of acceptance: 29/12/2024

Keywords: Productive Forces, National Productive Capacity, National Economy, Industrial Development, Naseri Er.

Introduction

efforts toward industrialization in Iran and the establishment of factory-based production began during the reign of Naser al-Din Shah Qajar (1848–1896). However, initiatives such as mineral exploration and extraction, the creation of military and civilian industrial units, and investments from state, private, and foreign sources failed to catalyze meaningful industrialization or increase the industrial sector's share of the national economy. The total number of factories established during this period did not exceed 60, employing fewer than 2,000 skilled and semi-skilled industrial workers. These factories, constrained by small scale, limited production capacity, rudimentary technology, and minimal employment, mostly went bankrupt or ceased operations by the end of the Qajar period. As a result, one of the most critical historical opportunities for Iran's industrialization was lost. Why did Iran, which initiated industrialization in the mid-19th century alongside countries such as Germany, Japan, and the United States, fail to achieve it? Addressing this question offers valuable insights into the causes of Iran's subsequent economic underdevelopment.

The reasons for industrial and economic underdevelopment during Naser al-Din Shah's reign have been studied from two primary perspectives: external and internal. Some researchers such as Ahmad Ashraf, Farhad Nomani and Jan Foran attribute the failure to external factors, including the 19th-century international system's structural constraints. These include the imposition of agricultural policies, the promotion of brokerage activities, and the influx of foreign capital and goods, which undermined domestic production. Others like Charles Issawi, Yakup Polak and Hoshang Amir Ahmadi emphasize internal factors such as unfavorable geography, the lack of transportation infrastructure, insufficient capital accumulation, the absence of skilled domestic specialists, autocratic governance, and even the personality and leadership style of Naser al-Din Shah. However, these studies have largely neglected the role of interactions and reciprocal relationships between the state and society in shaping industrial development or stagnation. This article does not entirely dismiss the impact of external factors—particularly the influx of foreign goods with low tariffs on the decline of traditional industries and the weakening of Iran's nascent industrial sector—but argues that these challenges were not unique to Iran. Many countries pursuing industrialization in the 19th century, such as the United States, Germany, Japan, and

Russia, faced similar pressures from British imports. Even nations like India, Canada, and South Africa, which underwent early industrialization under British colonial rule, managed to overcome unequal trade conditions and other significant obstacles.

Materials & Methods

The article explains the failure of industrial development during the Naseri era by examining the relationship between the government and productive forces, employing documentary and library-based research methods within an institutional framework, specifically Frederick List's *National Economy* model. "Productive forces" in this context refers to landowners, merchants, and industrialists, who are collectively categorized as social forces. The study argues that beyond external pressures, a combination of interconnected internal factors created conditions that hindered the Qajar state's ability to overcome developmental constraints. According to List's framework, 19th-century industrializing nations required strong cooperation between the state and productive forces, prioritizing the industrial sector and regulating foreign trade to strengthen national productive capacity. In contrast, during the Qajar era, industrialization efforts were challenged at both state and societal levels.

Discussion & Result

Unlike the prudent, development-oriented governments envisioned by List—those that promoted investment security, infrastructure development, workforce training, industrial support, and foreign trade regulation to enhance citizens' well-being—the Qajar state under Naser al-Din Shah failed to establish property rights, reform productive and economic systems, or facilitate the emergence of a modern industrial society. Instead, the government relied on extortion, plunder, excessive taxation, concessions to foreign powers, property confiscation, and the direct consumption of societal surpluses, becoming a major obstacle to national production and the growth of domestic industries.

While the Qajar government exhibited some interest in defensive modernization and military industries, it lacked a comprehensive understanding of the industrial transformations occurring in the West. This disconnect left society uninformed about the state's intentions regarding economic and industrial development. The breakdown in state-society relations, coupled with the absence of a clear strategy for engaging with foreign capital and goods, exacerbated tensions among social forces, including intellectuals, clergy, and productive groups such as landowners, merchants, and industrialists. Intellectual elites veered between extreme admiration for and opposition

to the West, often marginalizing domestic merchants and failing to cultivate a developmental culture or movement. Meanwhile, landowners and merchants—who, according to List, should have partnered with industrial bourgeoisie and reinvested agricultural surpluses into productive sectors—prioritized short-term profits from export-oriented farming and foreign trade over long-term national interests. Consequently, the productive capacity necessary for sustaining and expanding nascent domestic industries never materialized.

Conclusion

The failure of Naser al-Din Shah's industrial modernization efforts left Iran's economy vulnerable to global markets and paved the way for social unrest and political crises, culminating in the Constitutional Revolution. To this day, the question of how to effectively support domestic industries and strengthen national productive capacity And, of course, the ability to innovate and be competitive remains a fundamental issue for Iran's economy. Therefore, it is suggested that while communicating and interacting with the global economy, strengthening the national production base as a joint project of the government and the society should continue to be at the top of the country's policymakers' priorities.

Bibliography

- Abrahamian. E. (1974) "Oriental Despotism. The Case of Qajar Iran", international journal of Middle East Studies, Volume.5, No.1,
- Boschini, Anne D. (2006) "The political economy of industrialization". European Journal of Political Economy, Volume 22, Issue 4, PP 887-907,
- Floor, Willem.(1984) Industrialization in Iran 1900-1941. University Durham,
- Floor, Willem(1980) "Traditional Handicrafts and Modern Industry in Iran, 1800-1914" paper presented to International Conference on the Economic History of the Middle East, Haifa., PP 14-18. Published by: HarrassowitzVerlag. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/43378333>
- Greenfeld , Liah(2001). The Spirit of Capitalism, Nationalism and Economic growth. Cambridge & london : Harvard university , Press
- Hassan Hakimian. "Economy viii. In the Qajar Period." Encyclopaedia Iranica. Accessed November 16, 2024
- Hambly, G.(1964) "An Introduction to the Economic Organization of Early Qajar Iran" Vol. 2, PP. 69-81.Published by: British Institute of Persian Studies, Article Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4299>.

229 Abstract

- Abrahamian, Ervand (2008). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Mohsen Modir Shanehchi. Markaz Publishing. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun (2006). *Amir Kabir and Iran*. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun (1972). *The Idea of Progress and the Rule of Law (The Sepahsalar Era)*. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun and Homa Nategh (1977). *Social, Political, and Economic Ideas in Published Works during the Qajar Era*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Ebrahimbay Salami, Gholamheydar (2007). "State-Society Relations from a Sociological Perspective," *Nameh-ye Olum-e Ejtemai*, No. 30. [In Persian]
- Ashraf, Ahmad (1980). *Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran during the Qajar Period*. Tehran: Zamineh Publications. [In Persian]
- Ashraf and Banoazizi (2008). *Social Classes, State, and Revolution*. Tehran: Niloufar Publications. [In Persian]
- Akbari, Ali Akbar (1978). *The Historical Weakness of the Bourgeoisie in Iran*. Tehran: Sepehr Publishing Center. [In Persian]
- Akbari, Ali Mohammad (2014). *Challenges of the Modern Era in Qajar Iran*. Tehran: Iran Publications. [In Persian]
- Eghbal Ashtiyani, Abbas (2006). *Mirza Taqi Khan*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Tus Publications. [In Persian]
- Algar, Hamid (1990). *Religion and State in Iran: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. Translated by Abolghasem Sari. Tehran: Tus Publications. [In Persian]
- Amanat, Abbas (2004). *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy*. Translated by Hassan Kamshad. Tehran: Karmameh Publications. [In Persian]
- Amir Ahmadi, Houshang (2017). *Political Economy of Iran in the Qajar Era*. Tehran: Gostare Publications. [In Persian]
- Evans, Peter (2001). *Development or Plunder: The Role of the State in Industrial Transformation*. Translated by Abbas Zandbaf and Abbas Mokhber. Tehran: Tarh-e No Publications. [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (2000). *Diary: The Years 1918-1934*. Edited by Iraj Afshar, 2nd Edition. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Barrier, Julian (1984). *The Economy of Iran*. Center for Specialized Accounting and Auditing Research, Institute of National Industries Auditing. Tehran: Plan and Budget Organization Publications. [In Persian]
- Bahrami Yeganegi, Esfandiar (2021). *Financial and Monetary Developments in Iran from 1875 to 1932*. Translated by Ahmad Meidari. Tehran: Donyaye Eghtesad Publications. [In Persian]
- Bahdad, E. (1985). *Dawn of the Renaissance: The Era of Amir Kabir's Reforms*. Tehran: Peyvand Publications. [In Persian]
- Polak, Edward Jakob (1989). *Iran and Iranians*. Translated by Keykhosrow Jahandari. Tehran: Khwarizmi Publications. [In Persian]

- Torabi Farsani, Soheyla (2006). *Merchants, Constitutionalism, and the Modern State*. Tehran: Tarikh-e Iran Publications. [In Persian]
- Jamalzadeh, Mohammad Ali (2013). *Ganj-e Shayegan or the Economic Conditions of Iran*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Khan Malek Sassani, Ahmad (1959). *Politicians of the Qajar Era*. Tehran: Hedayat Publications. [In Persian]
- Rajai, Abdolmahdi (2014). "Socio-Cultural Obstacles to Establishing Companies and Factories in Qajar Iran," *Pajuheshnameh-ye Tarikh-e Ejtemaei va Eghtesadi*, Vol. 4, No. 2. [In Persian]
- Zandieh, Hassan (2016). "The Factory-Building Movement and Its Consequences in the Qajar Era," *Pajuheshnameh-ye Tarikh-e Ejtemaei va Eghtesadi*, Vol. 5, No. 1. [In Persian]
- Seyf, Ahmad (2001). *Despotism, Property Issue, and Capital Accumulation in Iran*. Tehran: Resanesh Publications. [In Persian]
- Sheikh Nouri, Mohammad Amir (2009). "The Crisis of Legitimacy in the Naserid Government and Its Impact on the Tendency Towards Modernist Reforms," *Feslnameh-ye Olum-e Ensani*, Alzahra University, No. 75. [In Persian]
- Talibov, Abdorrahim (1978). *Talibi's Politics*. Edited by Rahim Raisniya and Mohammad Ali Aliniya. Tehran: Elm Publications. [In Persian]
- Abdollahi, Fathollah (1971). *A Glimpse of Iranian History*. Translated by Gholamhossein Matin. Setareh Publisher (used from the version published in Isavi's *Economic History of Iran*). [In Persian]
- Acemoglu, Daron and James A. Robinson (2013). *Why Nations Fail?* Translated by Pouya Jabal Ameli and Mohammad Reza Farhadpour. Tehran: Donyaye Eghtesad Publications. [In Persian]
- Alam Dari, Kazem (2005). *Why Did Iran Lag Behind While the West Progressed?* 12th Edition. Tehran: Towse'e Publications. [In Persian]
- Alizadeh, Zahra et al. (2022). "The Impact of Structure and Agency on Economic Insecurity During the Naserid Era," *Journal of History of Islamic Culture and Civilization*, No. 47. [In Persian]
- Issawi, Charles (1983). *The Economic History of Iran*. Translated by Yaqoub Azhand. Tehran: Gostare Publications. [In Persian]
- List, Friedrich (1991). *The National System of Political Economy*. Translated by Naser Motamedi. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- List, Friedrich (1999). *The National Economy and the World Economy: Compatibilities and Conflicts*. Translated by Naser Motamedi. Tehran: Enteshar Co. Publications. [In Persian]
- Foucault, Michel (2010). *The Birth of Biopolitics*. Translated by Reza Najafzadeh. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Farhad Motamed, Mahmoud (1946). *The Grand Vizier*. Tehran: Ali Akbar Elmi Co. [In Persian]
- Foran, John (1992). "The Concept of Dependent Development: A Key to the Political Economy of Iran in the Qajar Period." Translated by Ali Tayyefi. *Mahnameye Ettelaat-e Siasi va Eghtesadi*, Nos. 59 & 60. [In Persian]

231 Abstract

- Gheissari, Ali (2014). *Iranian Intellectuals in the 20th Century*. Translated by Mohammad Dehghani. Tehran: Hermes Publications. [In Persian]
- Katouzian, Homa (1999). *Nationalism in Iran*. Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Kavir Publications. [In Persian]
- Karshenas, Massoud (2003). *Oil, State, and Industrialization in Iran*. Translated by Yousef Hajiabdolvahab and Ali Asghar Saeidi. Tehran: Gam-e No Publications. [In Persian]
- Kazemzadeh, Firuz (1975). *Russia and Britain in Iran*. Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Franklin Publications. [In Persian]
- Keddie, Nikki (1979). *Roots of the Iranian Revolution*. Translated by Abdorrahim Govahi. Tehran: Elm Publications. [In Persian]
- Curzon, George (1988). *Iran and the Iranian Question, Vol. 1*. Translated by Gholamali Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian]
- Kemp, Tom (2000). *Historical Patterns of Industrialization*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Kasravi, Ahmad (2011). *The History of the Iranian Constitutional Revolution*. Tehran: Shahrzad Publications. [In Persian]
- Moayer-almamalek, Doustalikhan (1983). *Notes from the Private Life of Naser al-Din Shah*. Tehran: Tarikh-e Iran Publications. [In Persian]
- Maraghe'i, Zeinolabeddin (1965). *Ibrahim Beig's Travelogue*. Tehran: Sadaf Bookstore. [In Persian]
- Moore, Barrington (1990). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Translated by Hossein Bashirieh. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Momeni, Farshad (2016). "National Production Capacity: A Critical Review of Development Plans and Economic Performance," Tehran: Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran, Vol. 5, No. 1. [In Persian]
- Naser al-Din Shah Qajar (1998, 1999, 2000). *Diary of the Travel to Farangestan [Europe] (Vols. 1-3)*. Edited by Mohammad Esmaeel Rezvani and Fatemeh Ghaziha. Tehran: National Archives of Iran Publications. [In Persian]
- Nazem al-Dowleh, Mirza Malkam Khan (1948). *Collected Works*. Edited by Mohammad Mohit Tabatabai. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- Nazem al-Dowleh, Mirza Malkam Khan (2002). *The Principles of the Iranian Religion*. Compiled by Hojjat al-Asil. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Nomani, Farhad (1976). *Industrial Development in the Qajar Period and the Western Impact*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Hobsbawm, Eric J. (2008). *Industry and Empire*. Translated by Abdollah Kowsari. Tehran: Mahi Publications. [In Persian]
- Katouzian, Homa (2013). *The Political Economy of Iran*. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری در دوره ناصری

قاسم خرمی*

چکیده

نخستین تکاپوی جدی برای صنعتی سازی ایران و دستیابی به تولیدات کارخانه‌ای، از دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۷۵-۱۲۲۷ ه. ش) شروع شد، اما اقدامات انجام شده در این دوره، از قبیل اکتشاف و استخراج معادن، تاسیس واحدهای صنعتی نظامی و مدنی و نیز سرمایه گذاری های دولتی، خصوصی و خارجی، منجر به صنعتی شدن و یا افزایش سهم صنعت در اقتصاد کشور نگردید و ایران در نیمه دوم قرن نوزدهم، یعنی سرآغاز صنعتی شدن کشورها، صنعتی نشد. این مقاله، با روش کتابخانه ای و با رویکرد نهادی و بویژه استفاده از الگوی تحلیلی اقتصاد ملی فردریک لیست، شکست توسعه صنعتی در این دوره را از منظر نوع مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و بطور خاص زمینداران، تجار و صنعتگران، توضیح داده است. به این ترتیب که درک ناقص حکومت قاجار از ماهیت تحولات صنعتی جهان و عدم همراهی جامعه و نیروهای تولیدی در مسیر صنعتی سازی ایران، مانع از تقویت بنیه تولید ملی برای حمایت از رشد، رقابت و استمرار صنایع نوپای داخلی شد. چگونگی حمایت موثر از صنایع داخلی به منظور تقویت تولید ملی، هنوز هم از مسائل اساسی اقتصاد ایران به حساب می آید.

کلیدواژه‌ها: نیروهای تولیدی، بنیه تولید ملی، اقتصاد ملی، توسعه صنعتی، دوره ناصری.

* دکترای علوم سیاسی گرایش مسائل ایران، دانشگاه تربیت مدرس، و استادیار موسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، khorami.ghasem1395@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

۱. مقدمه

مجموعه تحولات و دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی اروپا که از قرن شانزدهم میلادی آغاز شده بود، نهایتاً در قرن هیجدهم با تغییر جهت فعالیت‌های کشاورزی به صنعتی، منجر به ظهور انقلاب صنعتی شد و در قرن نوزدهم با گذر از انگلستان و در قالب موج صنعت گستره‌ی، اغلب جوامع اروپایی و حتی جوامع آسیایی همچون ژاپن، روسیه و عثمانی را تحت تأثیر قرار داد. ورود و گسترش طبیعی این موج به درون مرزهای ایران، به دلیل عدم تماس مستقیم جغرافیایی با غرب با تأخیر انجام شد. دو امپراطوری قدرتمند روسیه و عثمانی، دست کم به لحاظ جغرافیایی، حد حائل میان برخورد مستقیم ایران و غرب به حساب می‌آمدند. با این حال، بواسطه بروز درگیری‌های نظامی و اختلافات ارضی و مرزی و انعقاد قراردادهای سیاسی و اقتصادی با همین دو کشور بود که حکومت و زمامداران ایران، به عمق عقب ماندگی و فاصله خود با جوامع صنعتی و نیمه صنعتی وقت، پی برده و به چاره‌جویی اقتصادی و صنعتی برای جبران عقب ماندگی‌های نظامی و رفع نواقص و کاستی‌های اداری و دولتی برآمدند. تلاش‌های اولیه عباس میرزا برای راه اندازی صنایع نظامی ایران با مرگ زود هنگام او، ناتمام ماند. روی کار آمدن حاجی آقاسی و بسط صوفی‌گری در دوره محمدشاه، روند عمومی نوگرایی در کشور را دچار وقفه اساسی کرد. از اینرو، دوخیز اصلی برای صنعتی‌سازی ایران عصر قاجاریه، یکی توسط میرزاتقی‌خان امیرکبیر و دیگری از سوی میرزا حسین‌خان سپهسالار، هر دو در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار برداشته شد.

در همین دوره، علاوه بر دولت، برخی از ملاکین و تجار ایرانی نیز اقدام به سرمایه‌گذاری خصوصی در زمینه صنعتی نمودند و اصطلاحاً به جرگه بورژوازی صنعتی، پیوستند. شروع فعالیت‌های صنعتی در این دوره، علاوه بر نوسازی صنایع نظامی به تاسیس مجموعه‌ای از کارخانه‌های تولید اقلام مصرفی و تجاری نیز منتهی شد. تلاش‌هایی نیز برای جذب سرمایه خارجی در امور راهسازی، اکتشافات معدنی و امور زیر بنایی بخش صنعت صورت گرفت و برخی کشورها بویژه روسیه و انگلستان مستقیماً در بخش تولید کالا، اقدام به سرمایه‌گذاری کردند. مدرسه دارالفنون برای آموزش تکنسین‌های ایرانی تاسیس شد و تعدادی دانشجو و کارآموز برای فراگیری علوم و فنون صنعتی به خارج اعزام شدند و در عوض تعدادی از مهندسان و مستشاران خارجی برای آموزش صنایع ماشینی و ایجاد کارخانه‌های مدرن، به ایران دعوت شدند. اما به رغم همه اینها، سهم صنعت از اقتصاد کشور افزایش قابل توجهی نیافت و جمع کارخانه‌هایی که با سرمایه داخلی و خارجی تاسیس شده بود حدود ۶۰ کارخانه با کمتر

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۳۵

از ۲۰۰۰ نفر کارگر ماهر و نیمه ماهر صنعتی بود (اشرف، ۱۳۵۹: ۹۸). همین تعداد واحدهای صنعتی کوچک تاسیس شده در این دوره نیز، اغلب تا پایان دوره قاجاریه تعطیل شدند. (رک به باری یر، ۱۳۶۳: ۲۵۹ و جمال زاده، ۱۳۹۲: ۸۲) به این ترتیب، مساعی صنعتی پنجاه ساله دوره ناصرالدین شاه در هر دو عرصه دولتی و خصوصی و نیز در حوزه جلب سرمایه‌های خارجی ناکام ماند و جامعه ایران که صنعتی شدن را همانند بسیاری از کشورهای صنعتی امروز نظیر آلمان، آمریکا و ژاپن از نیمه دوم قرن نوزدهم، آغاز کرده بود، به مسیر کشورهای صنعتی نرفت! این مقاله در صدد پاسخگویی به این پرسش است که چرا ایران در سرآغاز صنعتی شدن کشورها، صنعتی نشد؟ پاسخ درست به این پرسش، می‌تواند سرنخ‌هایی از علل توسعه نیافتگی ایران در ادوار بعدی نیز بدست دهد.

در باره علل شکست تکاپوی صنعت گستری در ایران دوره قاجاریه، خاصه عصر ناصری، پژوهش‌های مستقل چندانی صورت نگرفته است اما برخی از مسائل توسعه صنعتی این دوره، در آثار تعدادی از نویسندگان قدیم و جدید، مورد اشاره قرار گرفته است. آثار موجود اگرچه در قالب طیف متنوعی از رویکردهای نظری انجام پذیرفته ولی بطور کلی می‌توان آنها را به دودسته رویکردهایی که ریشه عقب ماندگی صنعتی ایران دوره قاجار را به عوامل خارجی و داخلی، ربط می‌دهند، تقسیم بندی کرد. از میان قائلین به تاثیر مستقیم عوامل خارجی در شکست صنعت گستری در دوره قاجار می‌توان به نوشته‌های فرهاد نعمانی، احمد اشرف، فتح الله عبدالله یف، جان فوران، حسن حکیمیان و نیز کتاب جدیدتر اسفندیار بهرام یگانگی با عنوان «تحولات پولی و مالی ایران دوره قاجاریه» اشاره کرد. فرهاد نعمانی نقش استعماری روسیه و انگلستان در تعیین الگوی کشت و کار در زمین‌های زراعی را عاملی دانسته است که از این طریق، سرمایه داران ایرانی را به جای سرمایه گذاری تولیدی و صنعتی، به خرید و فروش زمین و فعالیت‌های کشاورزی سوق داده است (نعمانی، ۱۳۵۵: ۴۹). فتح الله عبدالله یف اگرچه، از شکل گیری نوعی بورژوازی ملی در دوره قاجاریه خبر می‌دهد اما معتقد است که مناسبات فئودالی و رخنه روز افزون سرمایه خارجی، باعث شد تا بورژوازی ملی ایران به جای صنعت، در کشت محصولات صادراتی و مورد نیاز بازارهای جهانی سرمایه گذاری کند و حجم اندکی از سود دلالی خود را به بخش صنعت منتقل کند. از این رو، به رغم رونق تجارت خارجی، روش تولید در این دوره درحد تولید کالاهای ساده با بازارهای محدود باقی ماند (۱۳۵۰: ۳۰). احمد اشرف، ایران دوره قاجاریه را به خاطر رقابت و نفوذ روس و انگلیس، در وضعیت نیمه استعماری توصیف می‌کند و معتقد است که در این وضعیت، به خاطر نحوه

حضور سرمایه‌داری غربی (اعم از بانکها و کالاهای) و نیز به خاطر ماهیت رشد داخلی اقتصاد، امکانی برای رشد سرمایه‌داری و شکل‌گیری بورژوازی ملی در ایران فراهم نگردیده است و تجار ایرانی به جای سرمایه‌گذاری در صنعت، به واسطه فروش کالاهای روس و انگلیس تبدیل شدند (اشرف، ۱۳۵۹: ۴۷ و ۱۰۳). جان فوران، ماهیت فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی در دوره قاجار را از نوع توسعه وابسته می‌داند که سبب وابستگی پنهان و پیدا در همه زوایای جامعه ایران شده بود. به نحوی که کشاورزی از شکل سنتی به شکل تجاری و تولید کالاهای صادراتی تغییر کرد. با رونق تجارت خارجی، صنایع دستی و داخلی مستقر در شهرها، از رقابت با کالاهای خارجی فاقد تعرفه گمرکی، بازماند و اکثر صنعتگران ایرانی تغییر شغل دادند و یا مجبور به مهاجرت شدند (فوران، ۱۳۷۱).^۱ حسن حکمیان با بررسی اقتصاد قاجار در اواخر قرن نوزدهم، تصدیق می‌کند که ارتباط با بازارهای جهانی، اگرچه باعث رونق نسبی برخی صنایع تبدیل مثل کارگاههای تولید چرم و فرآوری حنا و ابریشم شد اما بر روی کلیت صنعت ایران تاثیر منفی گذاشت و به سختی می‌شد صنعتی را پیدا کرد که از تجارت خارجی آسیب ندیده باشد (Hakimian, 2024) اسفندیار بهرام یگانگی نیز در باره تاثیر پذیری اقتصاد قاجار از نظام بین‌الملل معتقد است که اقتصاد این دوره نمونه تاریخی و بارز تحقق اقتصاد آزاد در نظام و حاکمیت بدون قانون است که واردات با تعرفه ناچیز در جریان بود، ورود و خروج سرمایه به سهولت انجام می‌شد، سرمایه‌گذاران خارجی به راحتی می‌توانستند در ایران سرمایه‌گذاری کنند و سرمایه‌داران داخلی هم به سهولت اقدام به خروج سرمایه کنند و دولت ضعیف، مداخله‌ای در تعیین دستمزدها و نرخ ارز نداشت. اما تنها اتفاق مثبتی که نیفتاد، ایجاد شرکت‌ها و صنایع داخلی در کشور بود (بهرام یگانگی، ۱۴۰۰).

برخی دیگر از نوشته‌ها، اگرچه تاثیر عوامل خارجی را بر توسعه نیافتگی صنعتی دوره قاجار، بطور کلی انکار نمی‌کنند اما ریشه اصلی این وضعیت را در عوامل درونی اعم از شرایط اقلیمی، نبود راههای مواصلاتی، فقدان متخصصان داخلی، ساختار استبدادی و حتی خلق و خو و روانشناسی شخص ناصرالدین شاه جستجو می‌کنند. به نوشته چارلز عیسوی، ایران، به دلیل پراکندگی جمعیت، نبود آب، فقدان حمل‌ونقل مناسب زمینی، فقر، نبود سرمایه و کارگر ماهر، از اول هم زمینه مناسبی برای رشد صنعت و توسعه بازارهای داخلی نداشت اما صلح و امنیت کامل در خلیج فارس که بواسطه حضور انگلیس‌ها حاصل شده بود، سبب ورود کالاهای ماشینی خارجی و نابودی صنایع دستی ایران شد (عیسوی، ۱۳۶۹: ۳۹۹). یاکوب پولاک، با برشمردن مشکلاتی مثل عدم حمایت دولت، نبودن جاده و حمل‌ونقل مناسبی،

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۳۷

نبود ذخایر فلزی، فقدان ماشین آلات، کمبود سرمایه و نرخ زیاد بهره و عدم کارایی مهندسان اروپایی در اقلیم شرقی، اظهار شگفتی می کند که چطور ممکن است با این وضع، تعدادی از تولیدات داخلی با تولیدات خارجی پهلو بزند و به رقابت برخیزد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۲۹). هوشنگ امیر احمدی با برشمردن عوامل داخلی نظیر ناامنی عمومی، کمیابی سرمایه، نرخ بهره بالا، فقدان نظام اعتباری، سوددهی بالای کشاورزی، فقدان مواد خام کافی و یا هزینه بالای استخراج آن، انحراف مسیر سرمایه از کارخانه به کشاورزی و نیز فقدان تلاش برای توسعه بازارهای ملی که در شکست بورژوازی ملی این دوره موثر بوده اند تاکید می کند که همه این عوامل باعث فقدان توان رقابت محصولات ایرانی با کالاهای وارداتی شد و صنعت از استمرار بازماند (امیراحمدی، ۱۳۹۶: ۵۸). کاظم علمداری، علت اصلی پیشرفت غرب را مناسبات اروپایی مبتنی بر مالکیت خصوصی، فئودالیسم، جدایی نهاد دین و دولت و سپس رشد سرمایه داری نامیده است که به گفته او همه این عوامل رشد سرمایه داری صنعتی در ایران قرن عصر قاجاریه و قبل از آن غایب بود (علمداری، ۱۳۸۴: ۶۶). احمد سیف نیز علت اصلی عقب ماندگی اقتصادی ایران دوره قاجاریه را به فرهنگ عدم پس انداز و انباشت سرمایه در میان مردم و نیز فرهنگ باجگیری در میان مقامات حکومتی نسبت می دهد و معتقد است که فقدان توسعه صنعتی و و عدم تمایل برای تبدیل کارگاههای کوچک به کارخانه های بزرگ، بیشتر به این دلیل بود که فعالان اقتصادی می خواستند کمتر در معرض دید و باج گیری عمال حکومتی قرار داشته باشند (سیف، ۱۳۸۰: ۱۷۹)^۲.

همانطور که ملاحظه شد، در دسته نخست آثار اشاره شده، عوامل خارجی و بویژه ساختار نظام بین الملل در قرن نوزدهم چه از حیث تحمیل و تعیین خط مشی کشاورزی و رونق دلالی و چه از حیث حضور سرمایه و کالای وارداتی و تهدید و تحدید تولید داخلی، مهمترین علت صنعتی نشدن ایران در دوره قاجاریه قلمداد شده است. تاثیر مخرب عامل خارجی و بطور مشخص ورود کالای بیگانه با تعرفه گمرکی نازل بر نابودی صنایع سنتی و تضعیف ساختار صنایع نوپای ایران در دوره قاجاریه، موضوع قابل انکاری نیست. اما واقعیت این است که این مشکل در آن دوران، صرفا مسئله و مشکلی مختص جامعه ایران نبود. در قرن ۱۸ دولت انگلیس به خاطر فشار کارخانه داران و با شعار حمایت از صنایع ملی، ورود قماش خارجی بویژه پارچه های ایرانی را ممنوع کرد (عجم اوغلو، ۱۳۹۲: ۲۴۶) چراکه پیشگامی صنعتی انگلستان، مدیون وجود دولت آماده بهره برداری از بازارهای خارجی و دفاع از منافع کارخانه داران داخلی بود (هابسبام، ۱۳۸۷: ۵۵). همه کشورهای متقاضی صنعتی شدن در طول

قرن بعدی، نظیر آمریکا، آلمان، ژاپن و روسیه نیز کمابیش با مسئله‌ای مشابه‌ای از سوی کالاهای انگلیسی مواجهه بوده‌اند. حتی برخی کشورهای صنعتی شده امروزی مثل هند، کانادا و آفریقای جنوبی مراحل نخستین صنعتی شدن خود را مشخصاً تحت سیطره استعمار انگلیس طی کرده‌اند (ر.ک به کمپ، ۱۳۷۹: ۱۴۶-۲۳۳). چه شد که آن کشورها در فرایند صنعتی شدن خود از سد تجارت نابرابر خارجی و چندین تهدید نابودکننده دیگر عبور کردند اما حکومت و جامعه عصر قاجار نتوانست با گذر از چنین موانعی، مراحل نخست صنعتی شدن را طی کند؟ آندسته از آثاری که در تبیین علل شکست صنعت گسترده در این دوره، به عوامل داخلی اشاره کرده‌اند نیز، اغلب به شرایط نامناسب اقلیمی، موانع ارتباطی، استبداد سیاسی و ضعف انباشت پرداخته و آنرا از منظر کیفیت روابط حکومت و جامعه پی‌نگرفته‌اند. مقاله حاضر این موضوع را در مناسبات میان حکومت و نیروهای تولیدی، مورد بررسی قرار داده است. منظور از نیروهای تولیدی در این مقاله، بطور خاص زمینداران، تجار و صنعتگران است که ذیل عنوان کلی تر نیروهای اجتماعی قرار می‌گیرند. چرا که بنظر میرسد علاوه بر ساختار نظام بین الملل و یا عامل خارجی، مجموعه‌ای از عوامل و متغیرهای داخلی نیز در پیوند با هم، شرایطی را پدید آوردند که امکان عبور و غلبه بر تنگناهای توسعه در دوره قاجاریه، ممکن نگردید.

۲. چهارچوب نظری

موضوع نوع مناسبات یا ارتباطات و تعاملات دولت و جامعه و تاثیر آن بر توسعه اقتصادی و صنعتی از مباحث جدی در ادبیات توسعه است. محققانی که بعد از جنگ جهانی دوم، بر روی مسائل کشورهای توسعه نیافته آسیایی تمرکز کرده بودند، با نمونه‌هایی مواجه شدند که دولت به عنوان یک نهاد باثبات، در مقابل تکاپوی گروههای اجتماعی و غیر دولتی برای توسعه، مقاومت و کارشکنی می‌کرد. میردال این قبیل دولت‌ها را «دولت ناکارآمد» نامیده است. آنها همچنین دریافتند که دولت‌های ضعیف جهان سوم، اگر هم مایل به توسعه باشند، گروهها و نهادهای قدرتمندی از درون جامعه، پروژه دولت را به چالش می‌کشند که میگردانند از آن به عنوان «جوامع نیرومند و دولت‌های ضعیف» یاد می‌کند. در این کشورها، اگر چه دولت و جامعه نمی‌توانند همدیگر را شکست دهند اما توان محدود کردن و ممانعت از پیشرفت همدیگر را دارند. در ادامه، پیتراوانز، آدریان لفت ویچ، آلیس آمسدان و روبرت وید با مطالعه برخی نمونه کشورهای توسعه یافته مثل کره جنوبی و تایوان به روابط همزیستانه‌ای بین دولت و گروههای نوپای صنعتی، پی بردند که توسعه صنعتی تبدیل به پروژه مشترک دولت و جامعه

شده است (ابراهیمبای سلامی، ۱۳۸۶). دولت های توسعه خواه، شکل گرفته در این کشورها، اولاً متولی اصلی توسعه قلمداد می شوند، در ثانی توسعه اقتصادی و صنعتی را در همکاری با نیروهای اجتماعی و ائتلاف با کارآفرینان و صاحبان صنایع، پی می گیرند. همه این نظریه ها به رغم اینکه اطلاعات ارزشمندی در خصوص مناسبات دولت و جامعه در فرایند توسعه صنعتی در اختیار ما می گذارند اما به نظر می رسد که در خصوص مسائل صنعتی در قرن نوزدهم میلادی از تعییراتی که ماهیت نظام بین الملل و صورتبندی اجتماعی روی داده است، قدرت تبیینی کمتری داشته باشند. به همین دلیل، در این پژوهش برای بررسی و تحلیل موانع توسعه صنعتی ایران در دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار، از روش توصیفی و تحلیلی و از رویکرد نهادی و چهارچوب مفهومی اقتصاد ملی مکتب تاریخی (National Economy of Historical School) فردریک لیست (Friedrich List)، اقتصاددان و نظریه پرداز آلمانی و بویژه دو کتاب او «نظام ملی اقتصاد سیاسی» و «اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی» استفاده شده است. دیدگاههای فردریک لیست در قرن نوزدهم مورد استقبال کشورهای خواهان صنعت گستری مثل آمریکا، آلمان و ژاپن و در قرن بیستم مورد توجه دولت های توسعه خواه، واقع گردید. در دوران جدید نیز، ایده های او در باره تاثیر ناسیونالیسم، انگیزه های فردی و جمعی و عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی بر توسعه اقتصادی، مورد توجه طیفی از توسعه پژوهان بویژه نهادگرایان قرار گرفته است (Greenfeld, 2001: 10).

لیست. از منتقدان مکتب اقتصاد کلاسیک و جهان وطنی بود و ملت ها را به مثابه واحدهای مستقل اقتصادی به حساب می آورد و باور داشت که امر اقتصادی، قابل انتزاع از تاریخ، فرهنگ، محیط طبیعی و اجتماعی آنان نیست و منافع آنها بیش از هر چیزی ناشی از اوضاع و احوال درونی و شیوه عمل خود آنهاست (لیست، ۱۳۷۰: ۲۱۰). از اینرو، در مسیر صنعتی شدن، باید در مرحله اول، به جای مبادله خارجی، تکیه و تمرکز بر اقتصاد ملی باشد. او اساس اقتصاد ملی را بر کمیت و کیفیت نهاد دولت، نیروهای تولیدی و تعلقات ملی آنان استوار می داند. اقتصاد ملی زمانی قادر به توسعه و تحقق اهداف خود خواهد شد که در اقتصاد بین الملل جایگاه رفیع تری داشته باشد و کسب چنین جایگاهی نیز نیازمند تقویت «بنیه تولید ملی» است (همان، ۱۷۵). بنیه تولیدی نوعی نگاه دور اندیشانه در مقابل رویه های کوتاه نگر و مصرف نگر و قیمت نگر اقتصاد کلاسیک است که منافع دراز مدت ملت را بر منافع خصوصی و کوتاه مدت سودجویان ترجیح می دهد (لیست، ۱۳۷۸: ۱۵۵) و مواردی چون امنیت ملی، قدرت نظامی، توان رقابت خارجی و کیفیت زندگی و رفاه شهروندان را شامل می شود و سر منشا آن

در قوه فکری اندیشه ورزان و نخبگان، روحیه سختکوشی اجتماع، کارایی و کفایت دولت و همکاری و تعاون نیروهای تولیدی در بخش های کشاورزی، بازرگانی، مالیه، حمل و نقل و صنعت است (لیست، ۱۳۷۰: ۲۱۱-۲۱۰). به نظر او تقویت بنیه تولید ملی به عنوان موتور رشد و توسعه صنعتی و اقتصادی، ریشه در کیفیت عملکرد دولت و شیوه ارتباط و تعامل آن با جامعه بویژه نیروهای تولیدی دارد. به نظر لیست، دولت در فرایند شکل دهی به اقتصاد ملی، باید ضمن راهبری و تعیین خط مشی اقتصاد و ایجاد هماهنگی میان نیروهای تولیدی، از تولید داخلی و صنایع نوپا در عرصه تجارت بین المللی و در مقابل واردات کالاهای خارجی دفاع کند. از دیدگاه او، کشورها در مسیر پیشرفت، پنج مرحله شامل: توحش، شبانی، کشاورزی، کشاورزی و صنعتی و در نهایت کشاورزی و صنعتی و بازرگانی (و یا اقتصاد جامع) را پشت سر می گذارند. سیستم مبادله آزاد تا سه مرحله اول بلا اشکال است اما برای حرکت از مرحله «کشاورزی» به «کشاورزی و صنعتی»، دولت موظف به وضع سیاست های حمایتی است و فقط در مرحله پنجم است که اقتصاد کشورها، توان رقابت در مبادله آزاد و تجارت جهانی را خواهند یافت (همان، ۲۱۸). لیست تلاش برای صنعت گستری را صرفا به تمایل دولت محدود نمی کند و تاکید دارد که تقاضا برای صنعتی شدن، ابتدا از درون جوامع خواهان پیشرفت جمعی و اعتلای ملی ریشه می گیرد (همان، ۲۰۵). در همه جوامع خواهان رشد صنعتی، نخست یک آمادگی فکری و اخلاقی و نوعی سخت کوشی و از خودگذشتگی فردی برای اعتلای اهداف ملی پدید آمده بود. قدرت تولیدی در جاهایی توسعه یافت که علائق افراد تحت شعاع علائق ملی قرار گرفته بود (همان، ۲۳۵). لیست، امنیت ملی به عنوان پیش فرض همه فعالیت های اقتصادی را بر قدرت صنعتی متکی می دانست و اذعان می کرد که کشاورزان و دهقانان و تاجران نمی توانند، قدرت نظامی تولید کنند و از سویی، روحیه تلاش برای افزایش دائمی دستاوردهای فکری و فیزیکی و رقابت آزاد از خصوصیات کشوری است که قوای خود را در جهت صنعت و سپس تجارت به حرکت درآورده است (همان، ۲۳۵) به همین دلیل، فعالیت های کشاورزی و بازرگانی باید منطبق بر نیازهای صنعت باشد (همان، ۲۸۹) و آن نیرویی که باید مورد حمایت دولت و ملت قرار گیرد، کارخانه داران و صنعتگرانی هستند که ریشه در خاک دارند و می توانند عامل انباشت ثروت و نیز خلق ثروت های جدید باشند (همان، ۱۸۹).

با این حال، نظریه ها و الگوها، نمونه های تاپ و ایده آل هستند که مسلما هیچ کدام به تنهایی قادر نیستند تا همه جوانب یک پژوهش در جوامع و ادوار مختلف را پوشش دهند.

استفاده از الگوی تحلیلی لیست برای تحلیل شرایط و موقعیت حکومت و جامعه ایران دوره قاجاریه نیز، عاری از این دست نواقص نیست. به همین دلیل، در این پژوهش، سعی شده است تا حد امکان در توضیح برخی از مسائل و مباحث از نظریه های همسنخ، نظیر دیدگاه تام کمپ، اریک هابسبام و پیتر اوانز نیز استفاده شود که وجه اشتراک همه اینها، استفاده از رویکرد اقتصادی سیاسی و نهادگرایی در تبیین مسائل توسعه صنعتی است. این رویکرد به مطالعه و بررسی ارتباط و تاثیر متقابل ساختارها و کارگزاران و نیز نحوه تعامل دولت و جامعه و به طور خاص رابطه دولت و بازار می پردازد و در تلاش است تا عملکرد و نتایج اقتصادی را از زاویه شیوه عملکرد دولت، کیفیت نهادها، موقعیت نیروهای تولیدی، تجربه های تاریخی و فضای سیاسی داخلی و خارجی توضیح دهد (Boschini, 2006: 887-907). در این پژوهش، بطور مشخص تاثیر گسست در مناسبات دولت و نیروهای تولیدی بر شکست صنعت گستری در دوره ناصری، بررسی شده است. دو مفهوم «دولت» و «نیروهای تولیدی» به عنوان مفاهیم محوری الگوی تاریخی فردریک لیست، تا حد زیادی به دوره مورد نظر این تحقیق، قابل تعمیم است. درست است که دولت قاجار در ردیف دولت های مدبر و توسعه خواه، نظیر ژاپن و آمریکا در قرن نوزدهم، قرار نمی گرفت اما دولت در ایران از صفویه به بعد، به دلیل اینکه بر همه مناطق کشور کنترل و سلطه آمرانه داشت، در زمره دولت های مدرن قرار می گیرد و با مفهوم رایج حکومت ملوک الطوائفی تفاوت فاحش داشت. نیروهای اجتماعی از قبیل روشنفکران و روحانیون و نیروهای تولیدی نظیر زمینداران، دهقانان، بازرگانان و صنعتگران نیز در دوره ناصری به عنوان نیروهایی هر چند ضعیف اما شکل یافته و شناخته شده تلقی می شدند که با دولت در ارتباط بودند و گاه با استفاده از همین عناوین، از حکومت تظلم خواهی می کردند. وانگهی، بکارگیری نظریه مکتب تاریخی لیست برای تحلیل علل شکست صنعت گستری در دوره ناصری، از این نظر نیز مهم است که حتی به لحاظ زمانی، انتشار این نظریه تقریباً مصادف با تلاش دولت ایران، برای ایجاد صنایع کارخانه ای بود. هر چند، میان آلمان تجزیه شده در دوره مورد نظر لیست با جامعه وقت ایران، تفاوت هایی وجود داشت اما هر دو کشور با فقدان دولت مقتدر و مدبر، انزوای صنعتگران و نیز فشار تجارت خارجی مواجه بودند. صنایع آلمان زیر فشار واردات ارزان قیمت کالاهای انگلیسی قرار داشت و صنایع نیمه جان ایران نیز از جانب واردات بی رویه و بی تعرفه کالاهای روسی و انگلیسی تهدید می شد. با استفاده از الگوی تحلیلی لیست می توان این فرضیه را بررسی کرد که در دوره قاجاریه بویژه از نیمه دوم قرن نوزدهم، تحت تاثیر موج جهانی صنعت گستری، اقدامات محدودی در زمینه

تاسیس کارخانه و واحدهای تولیدی صنعتی در کشور شروع شد اما بواسطه فقدان دولت کاردان و مدیر و ضعف در همکاری طبقات و نیروهای تولیدی، بنیه تولید ملی کشور تقویت نشد و صنایع نو پا، قدرت توسعه، رقابت و استمرار نیافتند.

۳. دولت و صنعت

یکی از پیامدهای مهم انقلاب صنعتی، تغییر در ماهیت و کارکردهای دولت و بهبود مناسبات آن با جامعه و نیروهای تولیدی بود. از قرن ۱۵ تا ۱۹ میلادی نقش دولت در اقتصاد با اندیشه مرکانتیلیسم تعریف می شد که تجارت و صنعت را نه به خاطر رشد اقتصادی و افزایش درآمد شهروندان، بلکه به خاطر قاعده «مصلحت دولت» یعنی انباشت پول، رقابت با دولت های خارجی و افزایش قدرت سیاسی و نظامی دولت، توسعه می داد (فوکو، ۱۳۸۹: ۱۵). از این تاریخ به بعد، دولت ها از طریق ایجاد زیرساخت ها، آموزش متخصصان، جذب تکنولوژی، تامین مالی و وضع مقررات گمرکی، در نقش مدافع نیروهای تولیدی و بازارهای داخلی ظاهر شدند. شیوه این حمایت ها متنوع و متفاوت بود. دولت ژاپن با واگذاری ماشین آلات صنعتی به سرمایه داران خصوصی، خیزش صنعتی ایجاد کرد. در هندوستان با مساعدت دولت به مرور یک طبقه بومی از تجار سرمایه گذار در صنایع، پدید آمد و سرمایه هندی راه خود را به تولید و خرید ماشین آلات پنبه بافی باز کرد و در کانادا دولت زمینه مشارکت و سرمایه گذاری سودآور تجار و پیمانکاران را در صنعت راه آهن و صنایع وابسته با آن فراهم ساخت (ر.ک به کمپ، ۱۳۷۹: ۱۴۶ و ۲۳۳). همه این عوامل به تعبیر پیتر اوانز، توسعه صنعتی را تبدیل به پروژه مشترک دولت و جامعه کرد (اوانز، ۱۳۸۰: ۱۱۵) و به تقویت بنیان های تولید ملی منجر شد. بعد از آن بود که دولت ها، در صدد حمایت از کالاها و بازارهای داخلی برآمدند. آمریکا، آلمان و روسیه مسیر واردات کالاهای ارزان قیمت انگلیسی را سد کردند و دولت و تولیدکنندگان کانادایی با طرح بحث ناسیونالیزم کانادایی، خواستار بازار حمایتی مقابل کالاهای امریکایی شدند (کمپ، ۱۳۷۹: ۲۵۴).

به این ترتیب، تحولات اقتصادی قرن نوزده، نیازها و وظایف جدیدی را در سطح ملی پدید آورده بود که دولت سنتی قاجاریه به خاطر فقدان نخبگان آگاه و نظام اداری کارآمد، قادر به برآوردن آن نبود (Hambly, 1964: 14-16). نخستین مواجهه تمام عیار قاجار ها با دستاوردهای انقلاب صنعتی در میدان جنگ های نابرابر فتحعلی شاه با تزار روس رقم خورد. شکست نظامی ایران و انعقاد دو عهدنامه تحقیر آمیز گلستان و ترکمن چای، اعتبار حکومت در اذهان عمومی

را مخدوش کرد و با افزایش نارضایتی ها، شکاف‌های درونی حوزه قدرت بویژه نزاع شاهزاده‌های رقیب، را فعال‌تر کرد. این دو عامل سبب شکل‌گیری اندیشه مدرنیسم دفاعی نزد نخبگان حکومتی قاجار شد که جلوه‌های آنرا می‌توان به تمایل شدید به ایجاد صنایع نظامی سراغ گرفت. سولتیکف مامور خارجی روسیه در باره تمایل صدر اعظم محمد شاه گزارش می‌دهد: «عشق به توپ و کار جبهه‌خانه برای حاجی میرزا آقاسی به درجه خانمان سوزی رسیده بود» (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۵: ۱۹۰). در دوره ناصرالدین شاه، آثار اجتماعی و اقتصادی قرارداد ترکمن‌چای به شکل عمیق‌تری به درون اقتصاد و سیاست ایران نفوذ کرد و اسباب نارضایتی‌های گسترده‌تر را فراهم ساخت. بنا به ادعایی در ۴۵ سال اول سلطنت او حدود ۱۶۹ مورد شورش و ناآرامی در کشور به ثبت رسیده بود (فوران، ۱۳۹۲: ۲۳۸) و بطور متوسط هر ساله ۴۰ درصد از بودجه کشور صرف امور دفاعی می‌شد (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۸۷). این طغیان‌ها و نیز کشمکش مدعیان بر سر جانشینی محمدشاه، شروع حکومت ناصرالدین‌شاه را با بی‌ثباتی مواجه ساخت و دستگاه دولت نسبت به قدرت‌های خارجی و نیروهای اجتماعی در داخل و بطور کلی نسبت به تغییرات و اصلاحات اجتماعی، موضع دفاعی گرفت. انتخاب میان حفظ ساختار سنتی حکومت قاجار و انجام اصلاحات ضروری با استفاده از علوم و فنون جدید، انتخاب دشواری بود که شاه و نخبگان اصلاح‌گر را به وادی تردید و دودلی کشاند. این دشواری را می‌توان به وضوح در اندیشه و عمل ناصرالدین شاه و دو صدراعظم اصلاح‌گر او مشاهده کرد:

۱.۳ ناصرالدین شاه: از میان پادشاهان قاجار، هیچ‌کدام به اندازه ناصرالدین‌شاه، مجال پرداختن به صنعت گستری را نداشتند. شاه جوان در شروع سلطنت اش، به توسعه مملکت و برنامه‌های اصلاحی و بلند پروازانه امیرکبیر، تمایل مثبت نشان داد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۷۳). نمونه چنین حمایتی را در آغاز کار، از اصلاحات سپهسالار نشان داد و به این صدراعظم اطمینان داد که حفظ شما و نظم دولت بر من واجب است و «هرکس هم مانع و مخل نظم باشد، اگرچه پسرمان باشد واجب‌الذبح میدانم!» (فرهاد معتمد، ۱۳۲۵: ۱۱۲). در سه سفر خارجی خود (در سال‌های ۱۲۵۱، ۱۲۵۶ و ۱۲۶۷هـ-ش) از کارخانه‌های مختلفی در کشورهای آلمان، هلند، بلژیک، فرانسه و انگلیس بازدید به عمل آورد و هدف اصلی سفرهای خود را مشاهده و استفاده از تجربه صنعت گستری کشورهای اروپایی اعلام کرد و بقول خودش بناداشت که از دیدن قورخانه‌ها و کارخانجات اطلاع و تجربه مفید برای دولت و ملت حاصل نماید (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۷: ۱۲). توصیف او از فضای کسب و کار در شهرهای صنعتی اروپا در نوع

خود جالب و می تواند نشانه ای از درک نازل شاه ایران از تکاپوی دولت و ملت برای صنعت گستری در اروپای آن روز باشد. آسمان دودآلود و صورت و لباس سیاه کارگران و مردم شهر صنعتی منچستر انگلیس مورد تمسخر او واقع می شود (همان، ۱۷۸). در دیدار از کارخانه پارچه بافی بلژیک از صدای کارگران و چرخ بخاردچار سرگیجه می شود و نسبت به ساعات کار زیاد زنان و حال و روز آنها ابراز ترحم می کند (همان: ۱۹۵). صدای ماشین ها، وجود عمله ها و به گفته او اسباب و کثافت کار باعث پرهیز او از بازدید خط تولید یک کارخانه چاقوسازی در انگلیس می شود (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۴: ۹۴). دایره لغات و مفاهیم شاه ایلپاتی ایران نیز ناتوان از توصیف دستاوردهای صنعتی مدرن است. از اینرو قطر توپ های جنگی ساخت نیوکاسل را به کلفتی «تنه چنار» و ارتفاع آنرا به «قد مهدی خان پیشخدمت»، ورق های صنعتی اکسپوی پاریس را «لگنچه»، شکل ریل های ساخته شده در کارخانه لوکوموتیوسازی منچستر را مثل «دومار سرخ» و دستگاه پرس فلزات این کارخانه را همانند «کله دو قوچ» توصیف می کند (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۷: ۱۷۷ و ۱۳۷۹: ۱۶۸).

تاثیر مستقیم این سفرها بر روی ذهنیت ناصرالدین شاه و یا بطور خاص نظر او در باره ضرورت و یا عدم ضرورت اخذ و استقرار این صنایع در ایران، موضوعی است که در این سفرنامه ها، ابتدا بدان اشاره ای نمی شود. از اینرو، برخی محققین، هدف این سفرها را صرفا فروش امتیازات به خارجی ها و کسب پول دانسته و بازدید از کارخانه ها را مسائل حاشیه ای سفرهای او قلمداد کرده اند (کاظم زاده، ۱۳۵۴: ۹۲). به باور احمد کسروی شاه در این سفرها به جای آنکه شکوه و نیروی اروپا را نتیجه همدستی دولت و توده ها دانسته و تکان سودمندی بخورد، بیشتر دچار ناامیدی و ناتوانی شد (کسروی، ۱۳۹۰: ۲۱). به قدری در خرید اسباب و وسایل بیهوده از اروپا افراط کرده بود که باعث تحریک افراد ناضی شد (لرد کرزن: ۱۳۶۷: ۵۳۱). موافقان او اما می گویند ناصرالدین شاه به اتفاقات پیرامونش واقف بود، هر چند برای بهره گیری از آن مشاهدات و تجربه ها در ایران، درگیر محذوریت هایی بود، که کار زیادی از دستش ساخته نبود (معیر الممالک، ۱۳۶۲: ۱۲). شاید هم این شاه جهان دیده، به اهمیت صنعت در زندگی اجتماعی پی برده بود اما نسبت به پیامدهای سیاسی و اجتماعی صنعتی شدن جامعه سستی ایران و بازتاب آن روی موقعیت سلطنتش اطلاع و اطمینان کافی نداشت. هم چنانکه اعتماد السلطنه در خاطرات خود به تاریخ سوم صفر ۱۳۰۴ قمری، از مخالفت صریح ناصرالدین شاه با تاسیس راه آهن در ایران یاد می کند که آنرا باعث ورود فرنگی ها و باز شدن چشم و گوش رعیت و مضر به حال استقلال و امنیت کشور دانسته است (اعتماد

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۴۵

السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۶۲). به هر حال، آن سفرها و سیاحت‌ها از ناصرالدین‌شاه قاجار، یک رهبر مترقی و صنعت‌گستر نساخت و حتی از ظن او نسبت به نیت و اهداف اصلاح‌طلبان درون حکومت نیز نکاست.

۲.۳ امیر کبیر: نخستین خیز صنعتی‌سازی کشور در این دوره، توسط میرزاتقی‌خان امیرکبیر و در فضای امنیتی ناشی از شورش بابی‌ها، ایلات و زمینداران هوادار میرزا آقاسی برداشته شد. به همین دلیل، او نیز در شروع کار همانند عباس میرزا، درگیر احیای صنایع نظامی با الگوگیری از قالب‌های خارجی شد و چندین کارخانه اسلحه‌سازی در مشهد و اصفهان تاسیس کرد. امیر بعد از صنایع نظامی به سراغ توسعه بازرگانی داخلی و اصلاح تراز تجاری رفت. از نظر او، تراز منفی تجاری ایران با کشورهای خارجی بویژه با روسیه و انگلستان باعث فرار شمش‌های طلا از خزانه دولت می‌شد و یکی از راهکارهای مقابله با این پدیده، گسترش صنعت، ایجاد کارخانه و ساخت کالاهای وارداتی و پر مصرف در داخل { جایگزینی واردات } بود. «آر. بی‌نینگ» نویسنده انگلیسی نیز تایید کرده است که دغدغه اصلی امیر در پشتیبانی از صنایع ملی، جلوگیری از صدور شمش‌های طلا بود (آدمیت، ۱۳۸۵: ۴۰۴). از اینرو، علاوه بر تاسیس انواع کارخانه‌های تامین مایحتاج عمومی مثل شکرسازی، چیت‌سازی، حریربافی و پنبه پاک‌کنی، حتی گروهی را برای فراگیری برخی فنون صنعتی مستقیماً به روسیه و عثمانی (یعنی دو مبدا مهم صادرات کالا به ایران) فرستاد تا از روی سماورها و بخاری‌های خارجی الگو برداری کند (برای اطلاع بیشتر از اقدامات صنعتی امیر کبیر ر.ک به آدمیت، ۱۳۸۵: ۳۱۸ و ۴۱۷ و نعمانی، ۱۳۵۵: ۵۲ و مکی، ۱۳۶۶: ۱۳۶-۱۳۸). بخشی از این اقدامات به روحیه و نوع ذهنیت ضد استعماری و بدگمانی ذاتی او به مستشاران، سرمایه‌داران و بازرگانان خارجی مربوط می‌شود. در قرن نوزدهم رویه بی‌رحم و استثمارگر تمدن غرب که انگلستان نماینده آن بود، آشکار تر بود. امیر را می‌توان به نوعی سرمنشا تفکر خودکفایی، جایگزینی واردات و اساساً بیزاری از غرب در ایران قلمداد کرد.

دوره سه ساله صدارت او فرصت زیادی برای آشکار شدن نتایج اقدامات صنعتی اش نبود. اما کارخانه‌های تاسیس شده در زمان او، به دلیل حجم اندک سرمایه‌گذاری‌ها، تکنولوژی ابتدایی و کمبود مواد اولیه، بیشتر شبیه کارگاه‌های کوچک صنعتی با حجم تولید بسیار اندک و ابتدایی بود. در تعدادی از کارخانه‌های که مواد اولیه آن در داخل قابل تامین بود، مثل بلورسازی، شیرینی‌پزی و تولید شال پشمی موفقیت‌های نسبی کسب کرد اما دیگر صنایع به دلیل هزینه تمام شده بالا و کیفیت نازل محصولات، قادر به رقابت با کالاهای وارداتی نبود. او

همچنین اقدامات زیربنایی تری در زمینه اکتشاف و استخراج معادن مس، آهن و زغال سنگ انجام داد اما به دلیل نبود ماشین آلات و راههای ارتباطی بی نتیجه ماند. به همین دلیل در زمان حیات خود او نیز مشخص شد که به جز صنایع نظامی که واردات آن در انحصار دولت بود، تولید سایر کالاها ضرر می دهد (فوران، ۱۳۹۲: ۲۰۰). درباره علل شکست برنامه های صنعتی امیر کبیر اظهار نظرهای مختلفی صورت گرفته است. برخی مثل نیکی کدی ناکامی صنعتی او را موضوعی مرتبط با مهیا نبودن زمینه های اقتصادی دانسته اند. به نظر او، امیرکبیر در برخی طرح های کشاورزی که به زمینه اقتصادی کمتری نیاز داشت، موفق تر بود (کدی، ۱۳۵۸: ۱۰۱). فریدون آدمیت میزان آگاهی او درباره پیامدهای اجتماعی صنعت گسترده را محل تردید قرار داده است (آدمیت، ۱۳۸۵: ۳۸۷). محقق دیگری تایید می کند که اصلاحات مورد نظر او بر الگوی نظری خاصی استوار نبود و در واقع امیر به جای شناخت مبانی فکری و دریافت دقیق و همه جانبه نگر از مدنیت غرب و مبانی ظهور آن، فقط برخی از تجلیات آن که در روسیه و عثمانی به چشم دیده بود را تقلید کرده بود. بنابراین، این دیوان سالار ترقی خواه را نمی توان مصلحی صاحب مکتب نامید (اکبری، ۱۳۹۳: ۵۳). یقیناً آگاهی دقیق از پیشینه و پیوسته های فرهنگی و سیاسی تمدن صنعتی جدید، نه برای امیرکبیر که حتی برای نسل بعدی مصلحین و نوگرایان ایرانی نیز امکان پذیر نبود. شکل ملموس انقلاب صنعتی برای امیرکبیر همان چیزی بود که در بازدید از تأسیسات و آکادمی های نظامی کشورهای نیمه صنعتی روسیه و عثمانی دیده بود. «علوم غربیه و صنایع عجیبه» ای که به زعم او نتیجه سلطه افکار شخص امپراطور و استحکام دولت است و رونق صنایع در ایران منوط به استقرار چنین دولتی است (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۶۶ و ۱۶۸ و ۱۷۷). به نظر الگار تنها هدف امیر کبیر پیشبرد دولت به پایه ای بود که بتواند زندگی ملت را به نحو مؤثری زیر نظارت بگیرد (الگار، ۱۳۶۹: ۱۸۰). از اینرو، امیر که پیشرفت های صنعتی غرب را نه برآمده از اراده ملت بلکه اقتدار دولت می دانست، برای استحکام دولت، نه صرفاً رقبای شاه، بلکه همه افراد ذی نفوذ، طبقات و مراجع تعدیل کننده قدرت خودکامه حکومت را از سر راه برداشت در حدی که به نوشته ناسخ التواریخ خود او در هنگام عزل نوشت «برای هیچ کس در ایران ملجا و پناه نگذاشتم» (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۵: ۳۱۵). وانگهی، رونق و استمرار صنایع نوپای دوره امیر کبیر از حیث سرمایه گذاری های تکمیلی و بازارهای مصرف نیازمند حمایت طبقات اجتماعی بود. امیر در دوره صدارتش به تعدادی از صنعتکاران با مهارت کشور روی خوش نشان داد و در چند مورد سرمایه اندکی البته در قالب تشویق در اختیار آنان قرار داد اما در کل دوره صدارتش، با هیچ طبقه ای حتی به لحاظ تاکتیکی

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۴۷

از در ائتلاف و هم پیمانی در نیامد. شیل نماینده انگلیس در ایران می نویسد: به سبب « غرور و رفتار آمرانه اش هرگز یک تن دوست و حامی ندارد»؛ بطوریکه « ناخرسندی، اگر نگویم نارضایتی، همه طبقات را فرا گرفته است» (امانت، ۱۳۸۳: ۱۸۰). از میان طبقات و نیروهای موثر بر صنعت، تعدادی از خرده مالکان به خاطر لغو مالیات‌های اجباری و تعدادی از پیشه‌وران، صنعت‌گران و دکان‌داران به خاطر استقرار امنیت و بهبود وضع تجارت از او راضی بودند. حتی برخی کسبه در ماجرای شورش فوج قهرمانیه در حمایت از او دکان‌هایشان را بستند اما اینها از سازماندهی و قدرت لازم برای حمایت از برنامه‌های پرچالش اقتصادی و صنعتی صدر اعظم برخوردار نبودند. در عوض میرزا آقاخان نوری و اشراف و زمین‌داران بزرگ نظیر میرزا یوسف آشتیانی، سلیمان خان قاجار، شیرخان عین‌الملک، سردار ایروانی و میرزا علی‌خان مراغه‌ای با املاک وسیع کشاورزی که قادر بودند در انباشت صنعتی و یا تامین مواد اولیه مورد نیاز صنایع مصرفی و نوپا تاثیرگذار باشند، جملگی در صف مخالفان او قرار داشتند (الف، بهداد، ۱۳۶۴: ۴۰) و ائتلافی نیرومندی از مقامات دولتی، روحانیون و درباریان حول مهدعلیا علیه امیر شکل گرفت. در مجموع بخش زیادی اقدامات صنعتی این دوره، نتیجه نبوغ شخصی او و در کل فاقد عمق اجتماعی لازم برای ارتقای بنیه تولیدی کشور بود و با مرگ او بدون هیچ واکنش اجتماعی متوقف ماند.

۳.۳ سپهسالار: میرزا حسین خان سپهسالار در سال ۱۲۵۰ شمسی، به فاصله بیست سال بعد از قتل امیرکبیر، صدراعظم شد و دومین تلاش دولتی برای صنعتی کردن ایران عصر ناصری را آغاز کرد. زمینه‌های واقعی این مرحله از صنعت گستری نیز به بحران‌های اجتماعی بعد از برکناری میرزا آقاخان نوری و شکست چند حرکت شبهه اصلاحی شخص شاه مثل انحلال نهاد صدراعظمی و تقسیم قدرت آن میان چند وزارتخانه و شورای مشورتی مربوط می شد. بخشی از این بحران اقتصادی و اجتماعی ده ساله، ناشی از بروز خشکسالی‌های پی در پی، زلزله، وبا و بروز قحطی بود. شدت بیماری وبا در برخی شهرها به قدری بود که در آن سال حکومت مالیات آن شهرها را بخشید (سیف، ۴۵: ۱۳۸۰). میرزا ابراهیم نواب مورخ دوره قاجار و خامت اوضاع کشور در آغاز صدارت میرزا حسین خان با عباراتی این چنین توصیف می کند « در آغاز سنه هزار و دو بیست و هشتاد و هفت در عموم ممالک ایران دور آسمان باژگونه گشت ... باران آسمانها منقطع گشت ... نوای مرغان در کام فروشد... و خاطرها پیراشید و ضمایر پیراکند» (ساسانی، ۱۳۳۸: ۱۰۳). شورش نان در سال ۱۲۳۹ شمسی به آشوب تهران و اعدام کلاوتر پایتخت منتهی شده بود و ادامه خشکسالی در سالهای بعد هزاران نفر را به کام

مرگ فرو برده بود. بخش دیگری از بحران‌های این دوره از حکومت ناصرالدین شاه به رقابت شاهزاده‌های مدعی سلطنت، و اجحاف حکام ایالات و نیز طغیان عشایر محلی مرتبط با قوای خارجی ارتباط داشت. در سال ۱۲۵۰ ش عشایر جنوب کشور به خاطر قاچاق سلاح‌های انگلیسی از نیروهای دولتی مجهزتر و قدرتمندتر بودند. اینکه ناصرالدین شاه به صدر اعظم وقت گلایه می‌کند که «من نه قشون درستی دارم و نه مهماتی که قشون درست را مجهز کنم» (ابراهامیان، ۱۳۹۲: ۳۶)، در واقع اشاره به تاثیر این بحران‌ها در تزلزل موقعیت حکومت است. از سویی جدایی افغانستان از ایران و تشدید فشارهای ناشی از معافیت‌های گمرکی کالاهای انگلیسی نیز مردم را نسبت به همدستی حکومت با خارجی‌ها به شدت ظنین کرده بود. همه اینها نیاز به آغاز دور تازه‌ای از اصلاحات حکومتی را ضروری ساخته بود.

سپهسالار، اصلاحات عثمانی را به چشم دیده بود اما گوشه چشمی به تحولات اقتصادی و صنعتی غرب داشت. به همین دلیل دوبار ناصرالدین شاه را به اروپا برد تا به گفته کسروی اندازه پیشرفت اروپا و چگونگی رابطه شاه و مردم را ببیند و او را نسبت به اندیشه‌های خود درباره ایران هم‌داستان گرداند (کسروی، ۱۳۹۰: ۱۹). اقدامات اقتصادی و صنعتی او نیز در واقع پاسخی کوتاه مدت به تهدیدهای سیاسی و اجتماعی وقت علیه دولت بود. سپهسالار بعدها در توصیف موقعیت متزلزل حکومت در آغاز انجام اصلاحات، به ناصرالدین شاه یاد آوری کرد وقتی زمام امور را در دست گرفته که همگان «ارکان بنیاد و دوام دولت را در ایام معدوده می‌دانستند» (آدمیت، ۱۳۵۱: ۱۲۴). او نیز مانند عباس میرزا و امیرکبیر دارای پیشینه و علائق نظامی و متمایل به درجه‌ای از مدرنیسم دفاعی بود. از نظر او معیار ترقی یک ملت در سطح بین‌الملل برخورداری از صنعت و تجارت و قوای نظامی مسلح و قدرتمند بود که بتواند کشور را در برابر هر پیش‌آمدی حفظ نماید (ساسانی، ۱۳۳۸: ۶۸). به همین دلیل، برنامه نوسازی میرزا حسین خان نیز از صنایع نظامی آغاز شد. به کوشش او چند کارخانه اسلحه‌سازی و تولید مهمات با چرخ بخار به کار افتاد. چند مدرسه نظامی و دژ دفاعی در مرزهای کشور تاسیس کرد و برای آموزش قشون کارشناس نظامی اطریشی استخدام کرد (فرهاد معتمد، ۱۳۲۵: ۵۶ و ۹۸).

خطوط کلی اندیشه صنعتی سپهسالار را می‌توان در دو سطح، یکی نحوه حمایت از صنایع داخلی و دیگری شیوه مواجهه با کالاهای خارجی تبیین کرد. در زمینه حمایت از صنایع داخلی کار بزرگ او واداشتن ناصرالدین شاه به صدور فرمان تامین امنیت سرمایه‌گذاران داخلی و نیز تاسیس وزارت تجارت و فلاحه به منظور دفاع از فعالیت‌های تولیدی و اقتصادی در برابر

تعدیات عمال دیوانی بود. شاه در برگشت از اروپا در فرمانی خطاب به مردم بر امنیت مالکیت و سرمایه‌گذاری و قراردادهای اقتصادی و صنعتی صحه نهاد. فریدون آدمیت حتی معتقد است که سپهسالار علاوه بر تشکیل سرمایه و بکار انداختن آن در صنعت، به ابعاد دیگر توسعه یعنی لزوم تحول اقتصاد زمین‌داری و کشاورزی به اقتصاد سرمایه‌داری و صنعتی نیز پی برده بود (آدمیت، ۱۳۵۱: ۳۰۸-۹). در زمینه تجارت خارجی او نیز کماکان طرفدار تز مقابله با ورود کالاها و امتعه بیگانه بود اما به نظر می‌رسد که سپهسالار در خصوص تولید داخلی و تجارت خارجی درگیر تناقضاتی هم بود. نگرش او به تجارت خارجی البته متأثر از دو سطح ارتباط همزمان با روشنفکران و نخبگان حکومتی بود. از نظر روشنفکران ورود کالاهای خارجی عامل نابودی صنعتگران داخلی و از نظر نخبگان حکومتی واردات این کالاها سبب تهی شدن خزانه حکومت بود. هر چند در عمل نگرش حکومتی او غالب شد و از مردم می‌خواست تا حد امکان از امتعه خارجی صرف نظر کنند تا به گفته خودش «آنچه الان از کیسه رعیت بیرون می‌آید بدون حیف و میل تماماً وارد خزانه دولت شود» (ساسانی، ۱۳۳۸: ۶۹).

به هر ترتیب، دغدغه سپهسالار هم مثل امیر کبیر تا حد زیادی متوجه تجارت خارجی و پیامد مخرب آن روی موقعیت دولت و دستگاه حکومت بود. چرا که نخبگان اصلاحگر دوره قاجار، اساسی‌ترین و ابتکاری‌ترین ویژگی نظام سرمایه‌داری غرب را شکل نهادهای دولت می‌دانستند و غیر از آنچه با بازسازی دستگاه دولت مرتبط بود، هیچ اصلاح‌ساختاری و اجتماعی دیگری مفهوم‌سازی نگردید (کارشناس، ۱۳۸۲: ۷۱ و ۸۶). هرچند به مانند امیر ذهنیت ضد استعماری نداشت و نسبت به حضور سرمایه و تکنیک خارجی در کشور بدبین نبود. در زمان او کار ناتمام امیرکبیر در زمینه ساخت کارخانه و بازسازی معدن از سر گرفته شد. کارخانه های آسیاب بخار، ضرب سکه، چراغ الکتریسته و روشنایی گاز و نیز چدن‌ریزی را از اروپا به ایران آورد. برای بهره‌برداری از معادن مس، معدن‌شناسان اطریشی استخدام کرد و معادن نفت، سرب و فیروزه کشور را مورد توجه قرار داد. نتیجه اصلاحات اقتصادی او البته اندکی بعد به ثمر نشست و باعث روی‌آوری چند تن از سرمایه‌گذاران خصوصی نظیر امین‌الضرب به صنعت شد. اما دل‌مشغولی بزرگ سپهسالار تا پایان صدارتش و در واقع آخرین ریسک زندگی حرفه‌ای او تاسیس راه‌آهن در ایران بود. ناصرالدین شاه و سپهسالار در ماجرای قرارداد رویتز تصور می‌کردند که ساخت راه‌آهن در عوض واگذاری معدنی که امکان استخراجش را ندارند، برای اقتصاد فرتوت و صنایع نیمه جان ایران تحرک تازه‌ای ایجاد خواهد کرد. هرچند به موجب یکی از بندهای همین قرارداد علناً حق احداث هر نوع کارخانه و حتی آسیاب بدون

موافقت کمپانی رویتر از دولت ایران سلب می شد اما شاه تصور می کرد که اگر این قرارداد خوب انجام شود «خدماتی صورت خواهد گرفت که مافوق ندارد» (فرهاد معتمد، ۱۳۲۵: ۱۵۷). با این حال، قرارداد رویتر بهانه‌ای برای ائتلاف روحانیون، دیوانسالاران و زمین‌داران بزرگ مخالف او فراهم ساخت. علاوه بر نیروهای سنتی، بسیاری از روشنفکران وقت نیز نسبت به سطح تماس و نوع سلوک میرزا حسین خان با خارجی‌ها، بدبین شدند. در نهایت ناصرالدین شاه زیر فشارها، از قرارداد رویتر عقب نشست و سپهسالار به عنوان مبتکر دومین خیز صنعتی سازی ایران، قربانی بلاتکلیفی ملی نسبت به سرمایه و تکنیک خارجی شد. ناصرالدین شاه در سالهای بعد از برکناری سپهسالار خود مستقیماً فرمان اصلاحات نظیر تاسیس وزارتخانه‌ها و مجالس مشورتی را بدست گرفت اما دیگر شیرازه امور از هم پاشیده بود.

۴. جامعه و صنعت

انقلاب صنعتی اگر چه ریشه‌های فکری و فرهنگی داشت اما برای تعمیق و استمرار خود، نیازمند تحول در باورها و ارزشها و دگرگونی در ساختارهای اجتماعی و سیاسی نیز بود. رشد شهرنشینی، ظهور طبقه بازرگان و کارگران ماهر و نیز شروع تغییرات صنعتی و همچنین رشد دموکراسی و اندیشه برابر، خلق و خو و قدرت انحصاری اشراف و زمینداران را به چالش کشید و امکان تعدیل و تقسیم قدرت میان آنان با سایر طبقات اجتماعی را ممکن ساخت. برینگتور مور موفقیت صنعتی کشورهای انگلستان، فرانسه، آمریکا، ژاپن و آلمان را ناشی از همکاری زمینداران برای انتقال مازاد به بخش صنعت و شکل‌گیری بورژوازی صنعتی جدید دانسته است (مور، ۱۳۶۹: ۲۹). در باره ماهیت جامعه و اقتصاد ایران در دوران ماقبل سرمایه داری، در میان ایران پژوهان، اتفاق نظری وجود ندارد و آن را با عناوین مختلفی اعم از فئودالی، شبه فئودالی، استبداد شرقی، آب پایه، زمینداری سنتی، نیمه استعماری و توسعه وابسته مورد خطاب قرار داده‌اند. در هر صورت، دولت در اقتصاد سنتی دوره قاجاریه به خاطر تسلط بر زمین، منابع طبیعی و تجارت خارجی مستقل از جامعه بود. دولت فوق طبقات قرارداداشت و رابطه آن با طبقات و نیروهای اجتماعی، تابع هیچ نظم و رویه تاریخی و قانونی نبود. محور اقتصاد، مبتنی بر کشاورزی بود که در قالب گونه‌های مختلف زمینداری اعم از تیول، املاک خالصه، موقوفات و مالکیت خصوصی انجام می شد. با اینکه جامعه به دو بخش شهری و روستایی تقسیم می شد اما رشد جمعیت، زیرساخت‌ها و صنایع دستی و پیشه‌وری موجود

در وضعیتی نبود که بتوان آنرا با شهرهای روبه رشد و در حال صنعتی شدن اروپایی و یا حتی روسیه و عثمانی مقایسه کرد. تنها بخش نسبتا با رونق اقتصاد، تجارت خارجی بود که از دوره صفویه آغاز شده بود و بعد از حذف تفرقه های گمرکی که در قرارداد ترکمن چای لحاظ شده بود، شدت گرفت و بواسطه واردات بی رویه از روسیه و انگلستان سبب ورشکستگی صنایع دستی و پیشه وری کشور و بروز نارضایتی در میان تولید کنندگان خرد و سپس اعتراض علما، روشنفکران و دیگر طبقات و نیروهای تولیدی شد و فضای اجتماعی مناسب رشد و حمایت جمعی از تولیدات داخلی شکل نگرفت.

ایجاد فرهنگ و روحیه وطن دوستی، فدا کردن منافع فردی به پای منافع ملی، ترجیح مصرف مصنوعات داخلی بر خارجی و اشتیاق جمعی برای ترقی و پیشرفت که فردریک لیست یکی از پایه های اقتصاد ملی می داند، بر عهده نیروهای فکری است. در ایران دوره ناصرالدین شاه، بحث بر سر نوع مواجهه با سرمایه و کالای بیگانه، چند جبهه متفاوت فکری در میان نخبگان حکومتی، روشنفکران و روحانیون گشود. برخی نخبگان حکومتی نظیر میرزا ملکم خان، میرزا حسین خان مشیرالدوله و معین الممالک ارتباط و تعامل با اقتصاد اروپا و الگوگیری از آن در ساخت راه و کارخانه و «تکثیرامته» را امری اجتناب ناپذیر می دانستند (ملکم خان، ۱۳۲۷: ۶۵). در جبهه مقابل آنها، روشنفکران نوگرا اما بدگمان به پیوند اقتصادی با غرب نظیر مراغه‌ای، طالبوف و حاج سیاح قرار داشتند که تجار ایرانی را به خاطر واردات بی رویه کالا و عدم سرمایه گذاری صنعتی، به شکل تحقیرانه ای، مزدور بیگانه می خواندند (مراغه‌ای، ۱۳۴۴: ۱۶۴ و طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۲۲). از اینرو در میان نیروهای فکری وقت در قبال پدیده صنعت و تجارت مدرن، اتفاق نظر منتج به یک ایدئولوژی صنعتی و یا جریان فکری مروج صنعت گستری پدید نیامد. از اواسط قرن نوزده رگه های خفیفی از ناسیونالیسم اقتصادی در کشور پیدا شد که خاستگاه و سخنگوی آن نه روشنفکران، بلکه بازاریان نگران از رشد امتیازات خارجی و تیرگی کسب و کار بود (کاتم، ۱۳۷۸: ۴۰ و ۴۳). این جوشش ناسیونالیستی هم از اقتصاد به حوزه سیاست ریخت و منجر به وقوع انقلاب مشروطیت شد.

نگرانی علما و نیروهای مذهبی این دوره نیز عمدتا معطوف به روند سکولار شدن جامعه بود که تصور می کردند اصلاحات اجتماعی، امتیاز نامه های اقتصادی و حضور کمپانی های خارجی به آن دامن می زند. حاج ملاعلی کنی به احداث راه آهن در کشور به این دلیل مخالف بود که ساخت آن را موجب ورود فرنگی ها و کم رنگ شدن شریعت اسلام می دانست (الگار، ۱۳۶۹: ۲۷۴). سید جمال الدین اسدآبادی و شیخ اسدالله ممقانی از معدود علما و

روشنفکران دینی بودند که در باره تمدن صنعتی مغرب زمین و نسبت آن با جامعه ایران مستقیماً اظهار نظر کرده اند. اما رویکرد آنها نیز به این موضوع کاملاً دینی بود و به ماهیت نظام سرمایه داری صنعتی مغرب زمین توجه کافی نداشتند. سید جمال حضور مسیونرها و مبلغین مسیحی به سرزمین های اسلامی را نفوذ مذهبی می دانست؛ در حالیکه توسعه طلبی غرب از کارکرد سازمان مند سرمایه داری صنعتی ناشی می شد و اهدافی کاملاً اقتصادی داشت. ممقانی نیز از کشورهای اسلامی می خواست تا از طریق توسعه اقتصاد، اخذ تکنولوژی جدید و مخصوصاً راه آهن، قدرت نظامی خود را برای مقابله با مسیحیان به حد مناسب برساند (قیصری، ۱۳۹۳: ۴۴-۴۵) به این ترتیب، آنان با طرح این نظرات، بیگانه ستیزی تعصب آمیزی در میان ایرانیان (که آگاهی آنان از غرب اندک بود) را دامن زدند و مسیر تاثیر پذیری مثبت از برخی دستاوردهای انقلاب صنعتی غرب را نیز دشوارتر کردند. این شرایط باعث تضعیف موقعیت نیروهای تولیدی غیر دولتی شامل زمینداران، تجار و صنعتگران شد که عملکرد متعارض آنها، یکی از دلایل مهم ناکامی تلاش ها برای صنعت گستری در ایران دوره ناصری بود. به گفته لیست نوع ارتباط میان این نیروها با یکدیگر و مناسبات جمعی آنها با دولت از عوامل تقویت بنیه تولید ملی به حساب می آید.

۱.۴ زمینداران: یکی از عوامل موثر در صنعتی شدن کشورها در قرن نوزدهم، همکاری زمینداران و کشاورزان با دولت در انتقال مازاد مصرف به بخش صنعت و در واقع تامین مواد اولیه مورد نیاز کارخانه ها و واحدهای تولیدی بود. اما بخش کشاورزی ایران در دوره قاجار به دلیل کمبود آب، نوع مالکیت و الگوی کشت از اساس قدرت چندانی برای پشتیبانی از بخش صنعت نداشت (Abrahamian, 1974). فروش املاک دولتی و اخذ مالیات نقدی به دلیل بحران مالی، از دیگر اقدامات این دوره بود که به کاهش سهم دولت و افزایش قدرت زمینداران منجر شد. در این دوره، املاک مرغوب دولتی و سلطنتی، در فرآیندی آغشته به فساد، بیشتر به نزدیکان و متنفذین فروخته می شد. صاحبان جدید املاک فروخته شده، عمدتاً از دیوانیان و اشراف ساکن شهرها بودند که با اجاره املاک به مباشرین و دهقانان، سهم اربابی دریافت می کردند و درآمدها حاصله از این محل را عموماً صرف خرید مستغلات و تجملات شهری می کردند و مازادی برای اختصاص و انتقال آن به بخش تولید و صنعت و یا حتی بهسازی زیر ساخت کشاورزی باقی نمی ماند. برخی از اشراف شهری و زمین دار هم به ورطه دلالتی و زمین بازی افتاده بودند که زمین را نه به عنوان منبع تولید و تغذیه، بلکه در حکم کالایی قابل خرید و فروش تلقی می کردند. به عبارتی، نظام زمین داری متکی بر اجاره داری، بهره مالکانه،

مالیات و باج‌گیری، امکانی برای انباشت مازاد فراهم نمی‌کرد. به لحاظ نوع تولید، تا اواسط قرن نوزدهم، کشاورزی ایران متکی بر کشت سنتی و معیشتی مثل غلات و خشکبار بود که مازاد مصرف جامعه، عموماً به سود دلالت و به زیان دهقانان از طریق مرزهای روسیه صادر می‌شد. با ورود تجار به عرصه زمینداری، بخش عمده‌ای از کشاورزی متوجه کشت محصولات صادراتی خاص مثل پنبه، ابریشم، فرش و تریاک و صرفاً به سفارش بازرگانان خارجی و برای مصرف کارخانه‌های اروپایی بود و درآمدهای صادراتی نیز صرف واردات کالاهای خارجی و به زیان کالاهای داخلی می‌شد. مراغه‌ای تاجران تبریز را بابت روی آوردن به خرید ملک و تجمل‌گرایی سرزنش می‌کرد که در ساخت کارخانه هیچ همتی ندارند و در چشم و هم‌چشمی و خرید زمین‌ها، دهات و ساختن عمارت بر هم پیشی می‌گیرند (مراغه‌ای، ۱۳۴۴: ۱۹۲ و ۱۹۱). این تجمل‌گرایی‌ها مانع از انتقال سرمایه به بخش‌های سودده اقتصادی و رشد صنعت شد. فرهنگ و مواضع سیاسی مالکان بزرگ نیز در عدم پیوند میان کشاورزی و صنعت در دوره قاجاریه، بی‌تاثیر نبود. بنا به ادعای ریچاد کاتم، زمینداران ایرانی در مواجهه با جریان نوگرایی آغاز شده از زمان قاجاریه، گرایش‌های محافظه‌کارانه بروز دادند و قدرت‌های استعماری هم که همواره خواهان حفظ مناسبات فئوالی و استمرار کشت محصولات صادراتی در ایران بودند، از طبقه زمیندار ایران، در مقابل سایر طبقات و نیروهای اجتماعی مدرن‌تر دفاع می‌کردند (کاتم، ۱۳۷۸: ۴۰-۴۷) حمایت خارجی‌ها از نظام زمینداری سنتی در آن دوران، می‌تواند یکی از عوامل دیگر تضعیف طبقه سرمایه‌دار جدید و بورژوازی صنعتی در ایران باشد. به ادعای اشرف، در وضعیت نیمه استعماری ایران، روس‌ها از اشراف و نهادهای کهن حکومتی و انگلیسی‌ها از ادغام سرزمین و بازارهای داخلی ایران به بازارهای جهانی حمایت می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۹۲).

۲.۴ تجار و بازرگانان: یکی دیگر از مولفه‌های تقویت بنیه تولید ملی مورد نظر لیست، ترغیب تجار و صاحبان سرمایه به سرمایه‌گذاری در بخش تولید و صنعت بود. تجار ایرانی در دوره قاجاریه تنها قشر دارای سرمایه نقدی بودند که می‌توانستند از طریق سرمایه‌گذاری در حوزه تولید، به رشد صنعت کمک کنند. اما مشکل اصلی آن فقدان امنیت مالی و جانی بود. کسبه و خرده بورژوازی در مواقع هجوم ایلات به شهرها ناچاراً تحت حمایت اربابان قرار می‌گرفتند و به همین دلیل در معرض باج‌خواهی‌ها و عوارض گوناگون آنها قرار داشتند (اکبری، ۱۳۵۷: ۱۸). همین عامل به اضافه باج‌خواهی‌های رسمی حکومت، تجار ایرانی را تبدیل به آلت دست، پیمانکار و واسطه بنگاههای خارجی و یا بعضاً تبعه روسیه و انگلستان

کرد. این تغییر تابعیت، می توانست آنها را در سود ناشی از تعرفه نازل گمرکی ویژه اتباع خارجی، شریک نماید. به عبارتی تجار به خاطر حفظ موقعیت خود، بیا مجبور بودند به فشار حکومت تن در دهند و یا به محض کسب اندک موقعیتی، سیاست های تجاری دولت مبنی بر منع واردات را به چالش می کشیدند (ترابی، ۱۳۸۴: ۶۳) به این ترتیب، در دوره ناصرالدین شاه با سه نوع تاجر مواجهیم. اول تجار زمین دار که با خرید املاک دولتی، خود مستقیماً درگیر کشت صادراتی شدند. دوم تجاری که به عنوان واسطه بنگاههای خارجی در ایران فعالیت می کردند و سوم معدود تجاری که به سرمایه گذاری در حوزه تولید و صنعت روی آوردند. تجار زمیندار نظیر حاج ابوالقاسم رئیس التجار، ارباب جمشید بهمن و برادران تومانیانس با افزایش کشت محصولات صادراتی صرفاً پاسخگوی نیاز صنعتی بازارهای غربی بودند و التفاتی به صنایع داخلی و حتی قحطی مواد غذایی در کشور نداشتند. تجار وابسته و واسطه خارجی ها به تدریج با تحقیر از سوی مردم و روشنفکران و زوال حرمت اجتماعی روبرو شدند و نهایتاً به سمت بیزاری از خارجی ها و همنوایی با تجار خرده پا و ضدیت با حکومت سوق یافتند و زمینه های شکل گیری انقلاب مشروطیت را فراهم کردند (معدل، ۱۳۸۲: ۱۳۱-۱۳۰). تجار فعال در عرصه صنعت نظیر امین الضرب، محمدحسن رشتی و ربیع زاده نیز به دلیل باج گیری های حکومتی و ورود کالاهای خارجی و زوال تدریجی صنایع داخلی، ورشکست شدند و به این ترتیب، مسیر تجارت از صنعت جدا افتاد.

۳.۴ صنعتگران: صنعتگران و کارخانه داران ریشه در خاک، هسته مرکزی اقتصاد ملی مورد توجه فردریک لیست به حساب می آید که تمام نیروهای تولیدی باید هم جهت با آن باشند. شکل گیری صنایع کارخانه ای در اروپای قرن نوزدهم، معمولاً به دو شیوه ممکن شده بود. یا تولیدکنندگان خرد و نیمه ماشینی با سرمایه گذاری خودشان، تبدیل به صنایع کارخانه ای شدند و یا تجار بزرگ، تولیدکنندگان خرد را زیر چتر کارفرمایی خود جمع کرده و به تاسیس کارخانه پرداختند. در کشورهایی که از این دو مسیر موفق به ایجاد صنایع کارخانه ای نشدند، دولت ها از طریق سیاستگذاری صنعتی به دنبال صنعت گسترتری بر آمدند. هر دوی این مسیرها به دلایلی که ذکر شد برای ایجاد کارخانه در دوره قاجار مسدود بود. سرمایه گذاری های خارجی هم عمدتاً در صنایع تکمیلی و وابسته به صنایع بزرگ در کشور مبدأ، انجام می شد که از سرمایه گذاران داخلی سلب موقعیت می کرد. از سویی، طبقات درگیر در فرایند مستقیم تولید صنعتی و کارخانه ای اعم از معدن کاران، سرمایه گذاران، کارخانه داران و کارگران صنعتی از موقعیت و توان اقتصادی به مراتب متزلزل تری نسبت به سایر نیروهای تولیدی برخوردار

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۵۵

بودند. در بخش تولید، به دلیل ضعف تاریخی مالکیت و فقدان سیاست های تعرفه ای دولت، انگیزه ای برای سرمایه گذاری وجود نداشت. اگر کسی به دنبال استخراج معدنی می رفت به محض بهره برداری، عوامل حکومت در صدد تصرفش بر می آمدند (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۸۴). به نوشته میرزا ملکم خان «ماموران دولتی به محض پوشیدن خلعت رذالت باید التزام بدهند که در هر جا یک ایرانی صاحب سرمایه سراغ نمایند، او را یک دقیقه آسوده نگذارند تا اینکه به هر وسیله که ممکن شود، هست و نیست او را غارت کنند (ملکم خان، ۱۳۸۱: ۳۰۳). به همین دلیل صاحبان سرمایه خصوصی که در کار تاسیس کارخانه بودند، به خاطر اجتناب از جلب توجه عوامل حکومت و فرار از مصادره احتمالی، ترجیح می دادند واحدهای کوچکتری در اختیار داشته باشند. نوع تولید در این واحدها به دلیل نبود تقسیم کار و تکنولوژی مدرن و نیز اتکا به مهارت شخصی استادکاران، عمدتاً پرهزینه و غیرقابل رقابت با محصولات کارخانه های پیشرفته غربی بود (سیف، ۱۳۸۰: ۱۹۷).

یکی دیگر از علل گرایش سرمایه داران ایرانی به راه اندازی واحدهای کوچک مقیاس، حجم اندک سرمایه نقدی آنها بود. بسیاری از کسانی که به صنایع کارخانه ای روی آوردند، صاحبان صنایع دستی و پیشه وری بودند که به واسطه حضور کالاهای خارجی، ورشکست شده بودند و سرمایه چندانی در اختیار نداشتند (فوران: ۱۳۷۱). به همین دلیل، ویلم فلور صنایع دوره قاجاریه را به خاطر اندازه کوچک و تکنولوژی ابتدایی آن نوعی «تجارت خانوادگی» توصیف می کند که هر جا اصناف و مواد اولیه به هم رسیده، به صنعتی سنتی منجر شده است (Floor, 1984: 5). مطابق آمارهای موجود، تا سال ۱۳۰۰ شمسی، ۶۱ کارخانه با حدود ۱۷۰۰ کارگر در کشور فعالیت داشت که ۲۰ کارخانه با ۵۴۲ کارگر متعلق به سرمایه داران ایرانی و ۴۱ کارگاه با ۱۱۵۲ کارگر متعلق به سرمایه گذاران خارجی بود (اشرف، ۱۳۵۹: ۹۸). تمام کارخانه های تاسیس شده در این دوره نیز، بخاطر اندازه و حجم پایین تولید و سطح نازل تکنولوژی و اشتغال تا پایان دوره قاجاریه ورشکست شدند. به این ترتیب، آرزوی صنعتی شدن ایران، در یکی از بهترین فرصت های تاریخی، بر باد رفت!

۵. نتیجه گیری

این مقاله، براساس الگوی تحلیلی اقتصاد ملی فردیک لیست، به بررسی علل شکست توسعه صنعتی در دوره قاجاریه پرداخته است. مطابق تجویزهای لیست، کشورهای خواهان صنعت گستری در قرن نوزدهم میلادی (همزمان با دوره قاجاریه) می باید از طریق همکاری دولت و

نیروهای تولیدی با محوریت حمایت از بخش صنعت و کنترل تجارت خارجی، به تقویت بنیه تولید ملی خود مبادرت ورزیدند. در ایران دوره قاجاریه اما تلاش برای صنعت گسترتری در دو سطح دولت و جامعه دچار چالش‌ها و مشکلاتی بود. برخلاف دولت مدبر و توسعه خواه مورد نظر فردریک لیست که با ایجاد امنیت سرمایه گذاری‌ها، تامین زیرساخت‌ها، آموزش نیروهای ماهر و حمایت از صنعتگران و کنترل بازرگانی خارجی، به دنبال صنعت گسترتری با هدف بهبود زندگی شهروندان بودند، ناصرالدین شاه به دنبال تامین حقوق مالکیت و تغییر نظامات تولیدی و اقتصادی جامعه و یا مشخصاً کمک به استقرار جامعه مدرن و صنعتی متضمن منفعت و رفاه عمومی نبود. برعکس، دولت قاجار از طریق باج گیری، غارت، واگذاری امتیازات اقتصادی به خارجی‌ها، مصادره اموال و مصرف مستقیم مازاد جامعه، در نقش جدی ترین مانع تولید ملی و رشد صنایع داخلی و حتی فعالیت‌های صنعتی خودانگیزخته افراد جامعه ظاهر شد و از این بابت بیشتر شبیه دولت‌های مردد، کارشکن و غارتگر بود. دخالت دولت در اقتصاد و تمایل اندک به صنعت گسترتری نیز، بدون برنامه مشخص و حسب برخی اتفاقات مثل ظهور صدراعظم‌های صنعت دوست (نظیر امیر کبیر و سپهسالار)، عمدتاً واکنشی تدافعی به تهدیدات امنیتی، بحران‌های اقتصادی و اجتماعی و احساس خسران مالی از بابت خروج نقود و مسکوکات از خزانه دولت در تجارت نابرابر خارجی و بطور کلی مبتنی بر درجه‌ای از مدرنیسم دفاعی بود. به همین دلیل، بی‌جا نخواهد بود اگر رشد تجارت خارجی را با همه موانعی که در مسیر توسعه صنایع ملی ایجاد کرد، به عنوان انگیزه و محرکی برای ابراز تمایل حکومت به ایجاد صنایع داخلی (جایگزین واردات) دانست. دولت ناصرالدین شاه از فهم ماهیت تحولات صنعتی مغرب زمین عاجز بود و جامعه هم از نیت واقعی دولت در موضوع اقتصاد و صنعت بی‌خبر ماند. گسست در مناسبات دولت با جامعه و نیز فقدان یک استراتژی و سیاستگذاری مشخص برای مواجهه درست با سرمایه و کالای خارجی، سبب التهاب و کشمکش در میان نیروهای اجتماعی (مانند روحانیون و روشنفکران) و بویژه نیروهای تولید (زمینداران، تجار و صنعتگران) شد. نیروهای فکری به وادی غرب‌ستایی و غرب‌ستیزی مفرط و بویژه تحقیر و وابسته خواندن تجار داخلی کشیده شدند و موفق به ایجاد روحیه، فرهنگ و یا یک جریان توسعه خواهی در میان جامعه نشدند. زمینداران و بازرگانان که بنا به گفته لیست با انتقال مازاد کشاورزی به حوزه تولید و سرمایه گذاری در بخش مولد، می‌باید همپیمان بورژوازی صنعتی و هم راستا با صنعت می‌بودند، سودهای آنی و شخصی از محل کشت صادراتی و تجارت خارجی را بر منافع بلند مدت ملی ترجیح دادند. بنابراین، آن بنیه تولیدی که

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۵۷

می توانست به رشد، رقابت پذیری و استمرار صنایع نوینباد داخلی منجر شود، ارتقا نیافت. شکست ناصرالدین شاه درنوسازی صنعتی، اقتصاد ایران را طعمه بازارهای جهانی کرد و زمینه ساز اعتراضات اجتماعی و بحران های سیاسی منجر به وقوع انقلاب مشروطیت شد.

پی نوشت

۱. فاطمه گراوند نیز به مانند فوران، روند توسعه اقتصادی و صنعتی دوره قاجار را با استفاده از نظریه نظام جهانی والرشتاین و رویکرد توسعه وابسته مورد توجه قرار داده و نتیجه می گیرد که ایران عصر قاجار، کشوری پیرامونی و تولید کننده مواد خام بازارهای جهانی و در معرض تجارت نابرابر با روس و انگلیس بود و برخی ظواهر توسعه مثل توسعه راهها، خطوط تلگراف و تاسیس بانک، نه امر داخلی، بلکه توسط نیروهای خارجی و بطورخاص تامین نیازهای اقتصادی و ارتباطی روسیه و انگلستان بوده است (گراوند، ۲۰۲۰). حسن زندیه هم معتقد است به موازات گسترش علوم و فنون در مغرب زمین، ایرانیان هم در دوره ناصرالدین شاه، اقدام به تاسیس کارخانه نمودند، اما سیاست تجاری درهای باز و ورود کالاهای ارزان قیمت خارجی و در مقابل، عدم حمایت دولت از صنایع داخلی، نهایتا به تعطیلی و شکست آنها انجامید (زندیه و ثقفی، ۱۳۹۵).

کتاب نامه

آبراهامیان، پرواند (۱۳۹۲) *ایران بین دو انقلاب، از مشروطه تا انقلاب اسلامی*، ترجمه محسن مدیر شانه چی، نشر مرکز

آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). *امیرکبیر و ایران*. تهران: انتشارات خوارزمی

آدمیت، فریدون (۱۳۵۱). *اندیشه ترقی و حکومت قانون (عصر سپهسالار)*. تهران: انتشارات خوارزمی

آدمیت، فریدون و هما ناطق (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر شده دوران قاجاریه*. تهران: انتشارات آگاه

ابراهیمبای سلامی، غلامحیدر (۱۳۸۶). *مناسبات دولت و جامعه از دیدگاه جامعه شناسی*، نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۰

اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه*. تهران: انتشارات زمینه

اشرف و بنوعیزی (۱۳۸۷). *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب*. تهران: انتشارات نیلوفر

اکبری، علی اکبر (۱۳۵۷). *علل ضعف تاریخی بورژوازی در ایران*، تهران، مرکز نشر سپهر

اکبری، علی محمد (۱۳۹۳). *چالش های عصر مدرن در ایران عهد قاجار*، تهران، انتشارات ایران

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۵). *میرزا تقی خان*، به اهتمام ایرج افشار. تهران: انتشارات توس

۲۵۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- الگار، حامد (۱۳۶۹). *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس
- امانت، عباس (۱۳۸۳). *قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران*. ترجمه حسن کامشاد. تهران: نشر کارنامه
- امیر احمدی، هوشنگ (۱۳۹۶). *اقتصاد سیاسی ایران در دوره قاجار*. تهران: نشر گستره
- اوانز، پیتر (۱۳۸۰). *توسعه یا چپاول: نقش دولت در تحول صنعتی*. ترجمه عباس زند باف و عباس مخبر، تهران: انتشارات طرح نو
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۷۹). *روزنامه خاطرات: سالهای ۱۲۹۷ تا ۱۳۱۳*، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیر کبیر
- باری یر، جولیان (۱۳۶۳). *اقتصاد ایران*. مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی مؤسسه حسابرسی سازمان صنایع ملی. تهران: انتشارات سازمان برنامه
- بهرام یگانگی، اسفندیار (۱۴۰۰). *تحولات مالی و پولی ایران از ۱۸۷۵ تا ۱۹۳۲*، ترجمه احمدمیدری، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد
- بهداد، الف (۱۳۶۴). *طلوع رستاخیز: دوران اصلاحات امیر کبیر*. تهران: انتشارات پیوند
- پولاک، ادوارد یاکوب (۱۳۶۸). *ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاوس جهانداری. تهران: انتشارات خوارزمی
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۵). *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*. تهران: نشر تاریخ ایران
- جمالزاده، محمد علی (۱۳۹۲). *گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران*. تهران: انتشارات سخن
- خان ملک ساسانی، احمد (۱۳۳۸). *سیاستگذاران دوره قاجار*. تهران: انتشارات هدایت
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۹۳). *موانع اجتماعی - فرهنگی تشکیل شرکت و تاسیس کارخانه در ایران دوره قاجار*، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال چهارم، شماره دوم.
- زندیه، حسن (۱۳۹۵). *نهضت کارخانه سازی و پیامدهای آن در عصر قاجاریه*، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال پنجم، شماره اول
- سیف، احمد (۱۳۸۰). *استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران*. تهران: نشر رسانش
- شیخ نوری، محمد امیر (۱۳۸۸). *بحران مشروعیت دولت ناصری و تاثیر آن بر گرایش به اصلاحات تجددگرایانه*، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۷۵
- طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۷). *سیاست طالبی*. به کوشش رحیم رئیس نیا و محمدعلی علی نیا. تهران: انتشارات علم
- عبدالله یف، فتح الله، (۱۳۵۰). *گوشه ای از تاریخ ایران*، ترجمه غلامحسین متین، ناشر ستاره (استفاده شده از نسخه چاپ شده در ضمیمه تاریخ اقتصادی ایران نوشته عیسوی)

مناسبات حکومت و نیروهای تولیدی و شکست صنعت گستری ... (قاسم خرمی) ۲۵۹

- عجم اوغلو، دارون و جیمز ای. راینسون (۱۳۹۲). چراکشورها شکست می‌خورند؟! ترجمه پویا جبل عاملی و محمدرضا فرهادپور، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد
- علم داری، کاظم (۱۳۸۴). چرا ایران عقب ماند و غرب پیش رفت، چاپ دوازدهم، تهران: نشر توسعه
- علیزاده، زهرا و دیگران (۱۴۰۱) تاثیر ساختار و کارگزار بر نامی اقتصادی دوره ناصری، نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۴۷
- عیسوی، چالرز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گستره
- فردریک، لیست (۱۳۷۰). نظام ملی اقتصاد سیاسی. ترجمه ناصر معتمدی. تهران: انتشارات علمی
- لیست، فردریک (۱۳۷۸). اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی: تجانسها و تعارضها، ترجمه ناصر معتمدی، تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). تولد زیست سیاست. ترجمه رضا نجف زاده، تهران: نشر نی
- فرهاد معتمد، محمود (۱۳۲۵). سپهسالار اعظم. تهران: شرکت نسبی علی اکبر علمی
- فوران، جان (۱۳۷۱). «مفهوم توسعه وابسته: کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجاریه». ترجمه علی طایفی. ماهنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۶۰ و ۵۹
- قیصری، علی (۱۳۹۳). روشنفکران ایرانی در قرن بیستم، ترجمه محمد دهقانی، تهران: نشر هرمس
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۸). ناسیونالیسم در ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات کویر
- کارشناس، مسعود (۱۳۸۲) نفت، دولت و صنعتی شدن در ایران، ترجمه یوسف حاجی عبدالوهاب و علی اصغر سعیدی، تهران: نشر گام نو
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۵۴). روس و انگلیس در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: انتشارات فرانکلین
- کدی، نیکی (۱۳۵۸). ریشه‌های انقلاب ایران. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: نشر علم
- کرزن، جرج (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران، جلد اول، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- کمپ، تام (۱۳۷۹). الگوهای تاریخی صنعتی شدن. ترجمه محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی
- کسروی، احمد (۱۳۹۰). تاریخ مشروطه ایران. تهران: انتشارات شهرزاد
- معیرالممالک، دوستعلی خان (۱۳۶۲). یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه. تهران: نشر تاریخ ایران
- مراغه ای، زین العابدین (۱۳۴۴). سیاحت نامه ابراهیم بیگ. تهران: کتابفروشی صدف
- مور، برینگتن (۱۳۶۹). ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی. ترجمه حسین بشیریه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی
- مومنی، فرشاد (۱۳۹۵) «بنیه تولید ملی؛ بررسی انتقادی برنامه‌های توسعه و عملکرد اقتصادی»، تهران: فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۵، شماره ۱

- ناصرالدین شاه قاجار (جلد اول ۱۳۷۷، جلد دوم ۱۳۷۸، جلد سوم ۱۳۷۹). *روزنامه خاطرات سفر فرنگستان*. به کوشش محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضی‌ها. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران
- ناظم الدوله، میرزاملکم خان (۱۳۲۷). *مجموعه آثار*. به کوشش محمد محیط طباطبایی. تهران: انتشارات علمی
- ناظم الدوله، میرزا ملکم خان (۱۳۸۱). *اصول مذهب ایرانیان، گردآورنده حجه الله اصیل*. تهران: نشر نی
- نعمانی، فرهاد (۱۳۵۵). *توسعه صنعت در دروره قاجاریه و اثر غرب بر آن*. تهران: انتشارات امیر کبیر
- هابسبام، اریک‌جان (۱۳۸۷). *صنعت و امپراطوری*. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: نشر ماهی
- همایون کاتوزیان، محمد علی (۱۳۹۲). *اقتصاد سیاسی ایران*. تهران: نشر مرکز

- Abrahamian. E. (1974) "Oriental Despotism. The Case of Qajar Iran", international journal of Middle East Studies, Volume.5, No.1,
- Boschini, Anne D. (2006) "The political economy of industrialization". European Journal of Political Economy, Volume 22, Issue 4, PP 887-907,
- Floor, Willem.(1984) *Industrialization in Iran 1900-1941*. University Durham,
- Floor, Willem(1980) "Traditional Handicrafts and Modern Industry in Iran, 1800-1914" paper presented to International Conference on the Economic History of the Middle East, Haifa., PP 14-18. Published by: HarrassowitzVerlag. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/43378333>
- Greenfeld , Liah(2001). *The Spirit of Capitalism, Nationalism and Economic growth*. Cambridge & london : Harvard university , Press
- Hassan Hakimian. "Economy viii. In the Qajar Period." Encyclopaedia Iranica. Accessed November 16, 2024
- 7-Hambly, G.(1964) "An Introduction to the Economic Organization of Early Qajar Iran" Vol. 2, PP. 69-81.Published by: British Institute of Persian Studies, Article Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4299>.